

Analysis of the Environmental Discourse of War in the Novel "Scorched Land" Based on Concept of Power in Foucault's Thought

Fatemeh Hayatdavoodi ^{*1}, Asad Abshirini ², Mohammadreza Salehi Mazandaran ³, Manouchehr Joukar ⁴

Recived:5/6/2025 Review: 11/11/2025 Accepted: 14/1/2026

Abstract

The novel "Scorched Land" represents a special episteme, i.e., the opposition of geopolitical discourse (territorial development) in Iraq's foreign policy against the value-oriented Islamism discourse in Iran's foreign policy, and produces its own truth-knowledge. With emergence of political economy, which is evident in war between Iraq and Iran over oil, concept of nature has changed and Iraqi government has ignored laws of nature and by applying the power resulting from

1. Corresponding Author. PhD student of Persian language and literature Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran.

Hayatdavoodi.fatemeh@gmail.com

orcid: 0000-0002-4324-6655

2. Assistant Professor of Persian Language and Literature Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran. A.abshirini@scu.ac.ir

orcid: 0000-0003-3601-3367

3. Associate Professor of Persian Language and Literature Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran.

mo.salehi@scu.ac.ir

orcid: 0000-0003-4955-4453

4. Associate Professor of Persian Language and Literature Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran.

m.joukar@scu.ac.ir

orcid: 0000-0002-6606-3501

Copyright © 2026, the Authors | Publishing Rights, ASP1. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

geopolitical discourse, created new events and forms of behavior that, in addition to environmental pollution, have created new forms of behavior not only in human actions, but also in actions that author attributes to nature which shows that power comes from everywhere and that power is everywhere and multiple forms of power relations in Foucault's thought. In general, images presented in novel "Scorched Land" of Ahmad Mahmoud's novel show that not only humans but also nature has been a vehicle for exercising power.

Keywords: *novel "Scorched Land", discourse analysis of war, War and the environment, Ahmad Mahmoud, The concept of power in Foucault's thought.*

1. Introduction

The novel "Scorched Land" is about the first three months of the Iraq-Iran war. In this novel, we clearly see the destruction of the natural, artificial, and human environments due to the war. In fact, these three environments have become objects that are destroyed in the circle of this destructive discourse of war. The novel "Scorched Land" depicts the distortion of human relations and, consequently, the destruction of the environment. Ahmed Mahmoud's novel "Scorched Land" is itself a product of the influence of the discourse of war, which displays a specific episteme, that is, "the body of knowledge and ways of knowing at a specific point in history" (Mills, 2018: 52). In general, the conflict between the two discourses of value-based Islamism in Iranian foreign policy and the geopolitical or territorial expansion discourse in Iraqi foreign policy leads to the outbreak of war, a war whose "imposition of environmental damage through means of war is one of the ongoing concerns of scholars of international law." (Wilcnmentox, 2007: 137) In this article, we address the question of what disruptions the confrontation between the two discourses of geopolitical and value-based Islamism has caused in the natural environment and, consequently, human life, both physically and spiritually. The answer to this question requires an understanding of the discourse of war.

2. Literature Review

The roots of the war over natural resources in the novel "Scorched Land" can be traced to Foucault's thought in the authoritarian discourse of power and its accompanying political economy; because "with the emergence of political economy, the concept of nature will change. For

political economy, nature is not a genuine and protected area that power should not touch for fear of becoming illegitimate. Nature is something that flows within the framework of, through, and within the practices of governance." (Foucault, 2012: 29) In general, this novel does not only deal with the explicit description of reality; but also plays an effective role in how we perceive reality by presenting vivid and dynamic images. Ignoring the laws of nature by governments is one of the prominent aspects of this novel; For example, one of the reasons why there are no more birds in the city is the cannonballs and explosions that occur in the conflict between the two governments, which is rooted in the discursive confrontation that governs the two nations of Iran and Iraq, namely geopolitics (territorial development) and Islamism. Or if we pay attention to the terrible sound of explosions, cannonballs, and MiGs when they break the sound barrier, we realize that it has harmful effects not only for humans but also for the environment; because if we investigate the research that has been done in this field, we see that the roar of jet planes, especially when they break the sound barrier, causes the death of bird chicks; something that French scientists have also proven by studying the roar of airplanes and the temporary loss of sensation in honeybees. (See Karamkhani, 1996: 56) These are the categories that show the inattention of governments during war and the environmental crisis it causes. Of course, from another perspective, if we look at these war tools in this novel, we see that the root of the most acute issues and social problems of humanity is in its excessive development. (See Nasr, 1993: 2) A development that ignores the laws of nature. In general, the presence of nature in Ahmad Mahmoud's novel "Scorched Land" is influenced by the discourse of war that has affected all the structures of society. In this novel, by crushing the revolution and overthrowing the government, we witness a kind of break in the geopolitical discursive propositions (territorial development) in Iraqi foreign policy and value-based Islamism in Iranian foreign policy. The destruction of the natural environment as a result of war is reminiscent of such a rupture; a rupture whose roots can be traced to the lack of attention to the nature and essence of nature in the discourse of war. The discursive propositions of war, in their formulation, determine the destruction of nature, which, if we pay attention to the first page of this novel, we see clearly in the damage done to nature and humans; because at the beginning of the novel, we see nature as a house with sparrows that have made a nest in a cedar tree to the noise and a courtyard with wide branches of paper flowers (7); But when there is war, the yard of the house is littered with solid and sharp pieces of cannonballs (133),

the house is covered in dust, the nightshade and the nightshade have both dried up and their leaves have fallen, and the old cedar tree in the middle of the yard has fallen (306), and the sound of the explosion has so frightened the birds that it is as if there were no birds in the city:

"In the days before the war, at dawn, the excited chatter and noise of a flock of sparrows that had spent the night among the branches and leaves of cedar tree near middle of the yard would wake us up; but now it is as if there were no birds in the city once upon a time. The sound of the cannonballs has even frightened the domestic pigeons, and they have all fled the city." (Mahmoud, 2021: 43)

Ahmad Mahmoud by creating images of the conditions of the human and natural environment affected by the discourse of war, which has caused the objectification of these environments through the exercise of power, he also demonstrates their subjectification; therefore, in completing Foucault's theory, where he "tried to prove that when science and power fall into the institutional circle, they acquire an objective and extra-intrinsic nature and in this regard, humans become objects." (Foucault, 2008: 6) It can be said that when science and power fall into the institutional circle, not only humans but also the environment become objects.

In this novel, with the entry of the episteme of territorial development into the geographical domain that is formed by a formulation of value-based Islamic knowledge, contradictions and anomalies arise, the roots of which can be seen in the rationality that governs these two discourses. In fact, it is the inconsistency of the layers in these two discourses that causes discursive conflict and creates undesirable consequences for the natural, artificial, and human environment. Such discursive conflict prevents humans and nature from evolving. Therefore, they are also prevented from progressing in other aspects of life. By writing this novel, Ahmad Mahmoud is placed in the position of a subject who challenges the discourse of territorial development and also uses cases to weaken the rival discourse. In general, the cases mentioned in the novel "Scorched Land" show that Ahmed Mahmoud is trying to introduce a rival discourse in this novel through "exclusion and negation". The discourse of war, like any other discourse, needs to legitimize its value system; but since it cannot link itself with legitimate and dominant discourses to establish its values and legitimize its principles, in Foucault's view it is in a position of exclusion and marginalization. In general, the discourse of war in this novel "reproduces unnatural relations of power, domination, and exploitation." (Van Dijk, 2008; 9-28) and since it is a destructive

discourse and causes great damage to humans and their surrounding environment, it must be opposed; because “the way to confront destructive discourses is through resistance. “Resistance involves raising awareness that the hidden ideology behind these discourses is only a story, and this story has harmful effects.” (Steebi, 2016: 50) Therefore, the environmental philosophy of the novel "Scorched Land" is an attempt to show the destructive effects of war on humans and their surrounding environment, which can make a significant contribution to raising awareness among humans.

3. Methodology

The research method is qualitative and descriptive-analytical, which provides researchers with an efficient method for analyzing literary texts to better understand the subject. Therefore, first, the novel "Scorched Earth" by Ahmad Mahmoud was studied, and then, with a discourse-oriented approach, library studies were used to examine the background of the research and its theoretical foundations and by researching texts and reading books and articles, relevant materials, records, and samples were extracted and analyzed, and the results obtained were explained.

4. Results

In reading the novel "Scorched Land", we see various propositions that, in new semantic systems, legitimize actions such as avoiding war, which has serious consequences for humans and their environment. In this novel, Ahmed Mahmoud tries to introduce a rival discourse through “rejection and negation”; a discourse that has destructive consequences for the three natural, human, and artificial environments. Therefore, such a discourse is inevitably disqualified and kept on the margins in Foucault’s thought. In general, the environmental philosophy of the novel "Scorched Land" is an attempt to show the destructive effects of war on humans and their surrounding environment, which can make a significant contribution to raising awareness among humans. Therefore, by examining the consequences of war, we can enact laws that, in addition to showing the destructive effects of war, create awareness among individuals and prevent the emergence of such destructive discourse that has overshadowed many governments in the present era; that is, this discourse, in addition to being the basis of power relations, must also be a rule for explaining it.

References

- Ansar, P, *Ideologies, Conflicts and Power*, translated by Majid Sharif, Tehran: Qaseedh Sara, second edition, 2015. [In Persian]
- Azdanloo, H, *From Colonialism to Colonial Discourse (A Gateway to Postcolonial Literature and Theories)*, Tehran: Ney, 1400. [In Persian]
- Dreyfus, H. L; Rabineau, P, *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, Tehran: Ney, second edition, 2000. [In Persian]
- Halliday, M; Matthiessen, C, *Introduction to Functional Grammar*, 3rd Edition. Hodder Arnold Pub, 2004.
- Holmer, C. I. *Handbook of Environmental Engineering*: Volume 1: Air and Noise Pollution Control edited by LK Wang and Norman E. Pereira. 1983.
- Fisher, A, *Radical ecopsychology (Psychology in the Service of Life)*, State University of New York Press, 2002.
- Faghih Habibi, A, Strategies for establishing the international responsibility of the current Iraqi government in paying for the environmental damages of the war imposed on Iran through the full implementation of Security Council Resolution 598, *Strategic Management Research*, 2014 (21), No. 57, Spring and Summer, 117-143. [In Persian]
- Foucault, Michel, *Knowledge and Power*, translated by Mohammad Zeymaran, 4th edition, Tehran: Hermes, 2008. [In Persian]
- _____, *The Birth of Biopolitics (Lectures of the Collège de France 1978-1979)*, Tehran: Ney, second edition, 2012. [In Persian]
- _____, *Society must be defended: the lectures of the Collège de France 1975-1976*, translated by Reza Najafzadeh, Tehran: Rokhdad Now, 2011. [In Persian]
- _____, *Care and Punishment (The Birth of Prison)*, translated by Niko Sarkhosh, Afshin Jahandideh, Tehran: Ney, 2012. [In Persian]
- _____, *Niche, genealogy, history, in selected texts from modernism to post-modernism*, translated by Niko Sarkhosh and Afshin Jahandideh, Tehran: Ney, 2008. [In Persian]
- _____, *the will to know*, translated by Niko Sarkhosh, Afshin Jahandideh, Tehran: Ney, 6th edition, 2011. [In Persian]
- _____, *critical theory/ intellectual theory*, interview with Gerard Raulet, in Kritzman (ed), Michel Foucault, 1988, pp. 20-47.
- Hafezniya, M. R, *Principles and Concepts of Geopolitics*, Mashhad: Astan Quds Razavi, 2006. [In Persian]

- Karamkhani, Hesam, *Quarterly Journal of the Environment*, article on noise pollution and vibrations, volume eight, number four, Tehran: Environmental Protection Organization, 2006. [In Persian]
- Lodge, D; Watt, I; Riches, D..., *Theory of the Novel*, translated by Hossein Payandeh, Tehran: Nazar, 1995. [In Persian]
- Locke, T, *Critical Discourse Analysis*, London: continuum, 2004.
- Maynard, S. K, *Linguistic Emotivity: Centrality of Place, the Topic-Comment Dynamic, and an Ideology of Pathos in Japanese Discourse*, Publisher: John Benjamins, 2002.
- Mahmoud, Ahmad, *Scorched Earth*, Tehran: Moein, third edition, 2011. [In Persian]
- Mills, Sarah, *Michel Foucault*, translated by Morteza Nouri, Tehran: Markaz, fourth edition, 2018. [In Persian]
- Mohammadiasl, A, *Michel Foucault's Sociology*, Tehran: Gol-Azin, 2012. [In Persian]
- Nasr, Seyyed Hossein, *Man and Nature (The Spiritual Crisis of the Reborn Man)*, translated by Abdolrahim Gawahi, Tehran: Islamic Culture Publishing House, fifth edition, 2013. [In Persian]
- Payandeh, H, *Short stories in Iran (postmodern stories)*, Third volume, Tehran: Nilofar, 2013. [In Persian]
- Parastesh, Sh; Jan-Nesari, A, Narration of the Iran-Iraq War in Novel, *Quarterly Journal of Cultural Research*, 2011 (4), No. 2, Summer, pp. 21-56. [In Persian]
- Parsapoor, Z, *About Ecocriticism*, translators: Abdollah Nowroozi, Hosain Fathali, Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies, 2013. [In Persian]
- _____, *Green Literature/ Essays in Ecocriticism of Persian Literature*, Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies, 2016. [In Persian]
- Shahriari, H, The Iran-Iraq War from the Perspective of Discourse Analysis, *Two Quarterly Scientific-Research Journals of Theoretical Politics Research*, 2014, Issue 15, Spring and Summer, pp. 193-222. [In Persian]
- Sheikh Nouri, M. A, The Role of Oil in the Iraq War Against Iran, *Journal of the Faculty of Literature and Humanities of Tabriz*, No. 176-175, 2000 (43), pp. 162-137. [In Persian]
- Stibbe, A, *Ecolinguistics: Language, Environment, and the Stories We Live By*, translated by a group of translators under the supervision of Ferdows Aghagolzadeh, Tehran: Nevis Parsi, 2016. [In Persian]

- Shapiro, J. *Mao's war against nature: Politics and the environment in revolutionary China*. American University, 1999.
- Tomashow, M, *Bringing the Biosphere Home Learning to Perceive Global Environmental Change*, Cambridge, MIT Press, 2002.
- Tolan, M, *Narratology: An Introduction to Critical Linguistics*, translated by Fatemeh Alavi and Fatemeh Nemati, third edition, Tehran: Samat, 2019. [In Persian]
- Van dijk, Teun a, *Discourse Studies*, London: SAGE Publications Ltd, 2008.
- Vincent, A, *Modern Political Ideologies*, translated by Morteza Saqebfar, Tehran: Qoghnoos, 1999. [In Persian]
- Wilcnmentox Jr, William A. *The modern military and the environment: The laws of peace and war*. Gover Institutes, 2007.
- Younesi, E, *The Art of Storytelling*, Tehran: Amirkabir, third edition, 1976. [In Persian]
- Žižek, S, *Welcome to the Wilderness of Truth*, translated by Fattah Mohammadi, Zanjan: Third Millennium, 2006. [In Persian]

فصلنامه

سال ۲۲، شماره ۹۰، زمستان ۱۴۰۴، ص ۳۳-۶۰

مقاله پژوهشی

DOI: <https://doi.org/10.2634/Lire.22.90.33>

تحلیل گفتمان زیست محیطی جنگ در رمان زمین سوخته بر اساس مفهوم قدرت در اندیشه فوکو

دکتر فاطمه حیات داوودی*؛ دکتر اسد آبشیرینی^۲؛
دکتر محمدرضا صالحی مازندرانی^۳؛ دکتر منوچهر جوکار^۴

دریافت مقاله: ۱۴۰۴/۳/۱۵ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۸/۲۰ پذیرش مقاله: ۱۴۰۴/۱۰/۲۴

چکیده

رمان زمین سوخته، بازتولیدی به تأثیرپذیری از گفتمان جنگ است که ایستگاه‌های خاص را یعنی تقابل گفتمان ژئوپلتیک (توسعه ارضی) در سیاست خارجی عراق علیه گفتمان اسلامگرایی ارزش محور در سیاست خارجی ایران را بازنمایی و حقیقت-دانشی خاص خود را تولید می‌کند. با تحلیل گفتمان زیست محیطی جنگ به روش توصیفی-تحلیلی به این سؤال پاسخ خواهیم داد که تقابل دو گفتمان ژئوپلتیک و اسلامگرایی ارزش محور، باعث ایجاد چه اختلالاتی در محیط زیست طبیعی شده و این محیط زیست طبیعی بر ابعاد زندگی انسان از لحاظ جسمی و روحی چه تأثیراتی بر جای گذاشته است. نتایج پژوهش بیانگر این است که با

۳۳

فصلنامه پژوهش‌های ادبی سال ۲۲، شماره ۹۰، زمستان ۱۴۰۴

۱. دانش آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید چمران اهواز. اهواز. ایران. نویسنده مسئول
hayatdavoodi.fatemeh@gmail.com
ORCID: 0000-0002-4324-6655
۲. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید چمران اهواز. اهواز. ایران.
A.abshirini@scu.ac.ir
ORCID: 0000-0003-3601-3367
۳. دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید چمران اهواز. اهواز. ایران.
mo.salehi@scu.ac.ir
ORCID: 0000-0003-4955-4453
۴. دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید چمران اهواز. اهواز. ایران.
m.joukar@scu.ac.ir
ORCID: 0000-0002-6606-3501

Copyright© 2026, the Authors | Publishing Rights, ASPL This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution- NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-

ظهور اقتصاد سیاسی، که در جنگ عراق با ایران بر سر نفت نمودار است، مفهوم طبیعت دگرگون شده و حکومت عراق قوانین طبیعت را نادیده گرفته و با اعمال قدرت ناشی از گفتمان ژئوپلتیک (توسعه ارضی)، رخدادها و شکل‌های جدیدی از رفتار را به بار آورده است که علاوه بر آلودگی زیست‌محیطی، شکل‌های جدیدی از رفتار را نه تنها در کنش‌های انسانی، بلکه در کنش‌هایی نیز به وجود آورده است که نویسنده به طبیعت نسبت می‌دهد که خود از همه‌جا آمدن قدرت و اینکه قدرت همه‌جا هست و شکل‌های متکثر روابط قدرت را در اندیشه فوکو نمودار می‌سازد. تصاویر ارائه شده از رمان زمین سوخته احمد محمود، نشان می‌دهد که نه تنها انسانها بلکه طبیعت نیز محملی برای اجرای قدرت است. در خوانش رمان زمین سوخته، احمد محمود با گزاره‌های گوناگونی را در سامانه‌های معنایی جدید از طریق «طرد و نفی»، مشروعیت‌بخشی به کنش‌هایی چون دوری از جنگ تداعی می‌کند که پیامدهای وخیمی برای انسان و محیط زیستش را دارد؛ گفتمانی که در اندیشه فوکو سلب صلاحیت می‌شود و باید در حاشیه‌ها نگه داشته شود.

کلیدواژه‌ها: رمان زمین سوخته، تحلیل گفتمان جنگ، جنگ و محیط زیست، احمد محمود، مفهوم قدرت در اندیشه فوکو.

۱. مقدمه

رمان زمین سوخته درباره سه ماه نخستین جنگ عراق علیه ایران است. این رمان، حال و روز مردمان یک شهر را که ناخواسته دچار مشکلی به نام جنگ شده‌اند در ابعاد گوناگون آن به تصویر می‌کشد؛ جنگی که ما در آن ما نابودی محیط زیست انسانی و طبیعی را آشکارا می‌بینیم. همان‌طور که از نام این رمان نیز برمی‌آید یعنی «زمین سوخته»، زمین و ساکنان آن واقعاً می‌سوزند و نابود می‌شوند. در واقع محیط زیست طبیعی، مصنوعی و انسانی در دایره این گفتمان مخرب جنگ به شیئی تبدیل شده‌است که نابود می‌شود؛ زیرا همان‌طور که در جای‌جای این رمان نیز ذکر شده است، زمین و ساکنان آن و هم‌چنین دست‌ساخته‌های آنان از جمله مدارس، بیمارستان، بانک، ادارات و ... برای می‌گه‌ها فرقی نمی‌کند. آنها همه را می‌کوبند و بمباران می‌کنند. در واقع برای دشمن، شهر و جبهه فرقی نمی‌کند. این جنگ خانمانسوز، مردم را با کمبود مواد غذایی، آوارگی و درب‌دري، مشکلات روحی و ... روبه‌رو کرده است. رمان با شهادت

_____ تحلیل گفتمان زیست محیطی جنگ در رمان زمین سوخته براساس مفهوم قدرت در اندیشه فوکو

جمعی از مردم شهر، ویرانی مغازه‌ها و قهوه‌خانه و از بن کنده شدن نخلها به پایان می‌رسد که در واقع نشانگر نابودی محیط زیست انسانی، مصنوعی و طبیعی در اثر جنگ است. رمان زمین سوخته، تصویرگر مخدوش شدن روابط انسانی و بالطبع تخریب محیط زیست است. در این رمان گفتمان جنگ با ایجاد «خشونت میان انسانها، خشونت توسط انسانها نسبت به جهان غیرانسانی را نیز رقم می‌زند. [چنین مقوله‌ای در کشورهای زیادی که درگیر جنگ می‌شوند، نمود آشکاری دارد؛ مثلاً هنگامی که مردم چین از طریق سرکوب آزادیهای فکری، اتوپیانیسیم ظالمانه، برچسب زدن سیاسی، طرد شدن، مجازات، ترور و ... با یکدیگر بدرفتاری کردند با طبیعت نیز بدرفتار شدند» (Shapiro, 1999: 1)؛ از این رو «همان‌طور که دکتر بوئلرت سومین بیان می‌کند اگرچه قوانین جنگ در ابتدا عمدتاً به حفاظت از جان انسانها مربوط می‌شد، اکنون به طور کلی پذیرفته شده است که قانون تناسب در خدمت حفاظت از محیط زیست نیز هست» (Wilcox, 2006: 143). در کل اگر به این مقولات توجه کنیم به پیروی از اصل واقعیت‌مندی که در کتاب نظریه رمان نیز مطرح می‌شود و به عنوان قابلیت متمایزکننده رمان به منزله انواع ادبی یعنی قرار دادن کامل انسان در محیط مادی خود (رک لاج و همکاران، ۱۳۷۴: ۴۲ و ۴۳)، پی می‌بریم که احمد محمود از این وجه بارز رمان بخوبی استفاده کرده است. رمان زمین سوخته احمد محمود خود تولیدی به تأثیرپذیری از گفتمان جنگ است که اپیستمه‌ای خاص یعنی در واقع «پیکره دانش و شیوه‌های دانستن را در مقطعی خاص از تاریخ» (میلز، ۱۳۹۷: ۵۲) به نمایش می‌گذارد. در کل، نزاع میان دو گفتمان اسلامگرایی ارزش‌محور در سیاست خارجی ایران و گفتمان ژئوپلیتیک یا توسعه ارضی در سیاست خارجی عراق موجب وقوع جنگ می‌شود؛ جنگی که «تحمیل آسیب زیست محیطی آن از طریق ابزارهای جنگی، یکی از نگرانیهای مستمر دانشمندان حقوق بین‌الملل است» (Wilcox, 2006: 137)؛ از این رو در این پژوهش از دید تحلیل گفتمان به مقوله جنگ خواهیم پرداخت تا تأثیر آن را بر محیط زیست طبیعی در رمان زمین سوخته احمد محمود بر اساس مفهوم قدرت نشان دهیم. در کل در این مقاله به این پرسش پاسخ داده می‌شود که تقابل دو گفتمان ژئوپلیتیک و اسلامگرایی ارزش‌محور باعث ایجاد چه اختلالاتی در محیط زیست طبیعی و بالطبع آن زندگی انسانی از لحاظ جسمی و روحی شده است که پاسخ به آن نیازمند فهم گفتمان جنگ است.

۱-۱. پیشینه پژوهش

با توجه به بررسی‌ها، پژوهش‌های زیادی درباره تحلیل گفتمان جنگ و همچنین محیط زیست انجام شده است. از پژوهش‌هایی که جا دارد از آنها نام برد یکی مقاله «روایت جنگ ایران و عراق در رمان» (۱۳۹۰) از پرستش و جان‌نثاری است. نویسندگان در این نوشتار با استفاده از نظریات و روش تحلیل روایت به بررسی چگونگی روایت جنگ ایران و عراق در سه رمان «عقرب روی پله‌های راه آهن اندیمشک»، «سفر به گرای ۲۷۰ درجه» و «نه آبی نه خاکی» پرداخته‌اند تا بر مبنای الگوی ارتباط روایی در ابتدا، ساختار و روساخت این سه داستان و سپس ژرف ساختار آنها را تحلیل کنند. دیگر مقاله «جنگ ایران و عراق از منظر تحلیل گفتمان» (۱۳۹۳) از شهریاری است. نویسنده در این پژوهش نشان داده است که فضا و بستر تخاصم و تقابل میان گفتمان اسلامگرایی در سیاست خارجی ایران و گفتمان ژئوپلیتیک در سیاست خارجی عراق از یک سو و نیز تصور و تفسیر حاکمان عراق از گفتمان اسلامگرایی و شرایط زیست آن از سوی دیگر، موجب وقوع چنین رخدادی شده است. پوره‌اشمی و فقیه‌حبیبی نیز در مقاله «بررسی امکان مطالبه خسارت زیست‌محیطی جنگ ایران و عراق از دیوان بین‌المللی دادگستری» (۱۳۹۰) به این مقوله پرداخته‌اند با توجه به اینکه در موارد نقض قواعد آمره بین‌المللی صلاحیت دیوان اجباری است و دیوان در موارد نقض حاکمیت یک عضو سازمان ملل متحد توسط دولت دیگر، دولت متجاوز را «مسئول» قلمداد می‌کند و دولت اخیرالذکر باید جبران خسارات کند. متأسفانه در جنگ هشت ساله عراق علیه ایران خسارات زیست‌محیطی زیادی به کشور و اتباع ایران وارد شد که این خسارات تاکنون بلاجبران باقی مانده است. تفاوت این پژوهش با مقاله‌های دیگر در این است که در هیچ یک به تحلیل گفتمان جنگ با رویکردی زیست‌محیطی بر اساس گفتمان قدرت در رمانهای معاصر پرداخته نشده است؛ از این رو چنین پژوهشی ضرور می‌نمود.

۲. گفتمان قدرت در اندیشه فوکو

در تقسیم‌بندی فوکو در کتاب دیرینه‌شناسی دانش نگاه انسان به طبیعت و جهان بیرون در هر دوره متفاوت است. در دنیای نوزایی نظم هستی، برآمده از مشاب‌هت است. جهان عصر کلاسیک، جهان تفاوت‌هاست و در عصر تجدد، اندیشه و تفکر، خصلت آینه‌ای

_____ تحلیل گفتمان زیست‌محیطی جنگ در رمان زمین سوخته براساس مفهوم قدرت در اندیشه فوکو

خود را از دست می‌دهد و در میان موجوداتی که ذهن از این پس باید تصویری از آن فراهم آورد، موجودی دیگر، ظاهر می‌شود که جز خود ذهن نیست (نک. کجویان، ۱۳۸۲: ۱۶۰-۹۶). بر این اساس دید انسان به محیط اطراف خود، که محور نقد بومگرایی را تشکیل می‌دهد در عصر نوزایی، قدسی و الهی است. در عصر کلاسیک انسان‌محور و ذهنی و در عصر تجدّد انسان‌محور و فراذهنی است؛ یعنی در عصر تجدّد این قدرت خاص گفتمان است که در کنش‌های ذهنی افراد و شکل‌گیری رفتارهای خاصی در آنان نمود می‌یابد؛ از این‌روست که فوکو در کتاب دانش و قدرت بر گذر از چنین گرایشی تأکید زیادی می‌کند. در واقع دو نکته اساسی درباره چگونگی اعمال قدرت در اندیشه فوکو یکی گفتمان است که باعث محدود ساختن قلمرو اعمال قدرت می‌شود و دیگری پیامدهای حاصل از این گفتمان است (ر.ک فوکو، ۱۳۸۷ الف: ۱۵۸) که از جنبه‌های زیادی قابل بررسی است؛ از این‌رو درک مفهوم قدرت در اندیشه فوکو نیازمند تحلیل گفتمانی است که هم قدرت‌زاست و هم باعث سلب قدرت می‌شود؛ زیرا «هر گفتمانی به صداها‌ی معینی مجال شنیده شدن می‌دهد و صداها‌ی دیگری را خاموش می‌کند» (پاینده، ۱۳۹۰: ۵۲۶). گفتمان و پیامدهای واقعی آن در اندیشه فوکو نقش مهمی در اعمال قدرت دارد و تعیین‌کننده رابطه فرد با خود و دیگری است؛ رابطه‌ای که در آن قدرت از طریق بدن سوژه اعمال می‌شود؛ بدنی که در معرض نظارت سراسرین قرار می‌گیرد و محملی برای اعمال و اجرای قدرت می‌شود (ر.ک فوکو، ۱۳۸۷ ب: ۳۷۹). در واقع بر اساس نظر فوکو، واکاوی فناوریهای سیاسی جامعه در درک ما نسبت به پیکربندی بدن سوژه و ابژه شدن وی توسط قدرت نقش مهمی دارد (ر.ک فوکو، ۱۳۷۸: ۳۶۲-۳۴۳)؛ قدرتی که دانش خاص خود را نیز تولید می‌کند؛ از این‌رو فهم ژئوپلتیک در رمان زمین سوخته احمد محمود به مثابه نوعی دانش، که جغرافیای سیاسی همراه با قدرت را تداعی می‌کند، بدون توجه به مفهوم قدرت فوکو امکانپذیر نیست. در اصل «جوهر ژئوپلتیک را قدرت تشکیل می‌دهد و مباحث ژئوپلتیک را می‌توان در تبیین فرایندهای تولید قدرت، توزیع فضایی و جابه‌جایی قدرت و ساختار جهانی قدرت دانست» (حافظ‌نیا، ۱۳۸۵: ۲۳۳). از نظر فوکو «برای فهم قدرت در فعلیت آن و عملکرد روزمره‌اش باید به سطح کردارهای خرد یعنی به سطح آن فناوریهای سیاسی برویم که کردارهای ما در درون آن شکل می‌گیرد» (دریفوس، ۱۳۷۹: ۳۱۲)؛ زیرا قدرت «اساساً در ذات خود رابطه نیروست» (فوکو، ۱۳۹۰: ۵۳). خود اصطلاح قدرت صرفاً قلمرو روابطی را ترسیم می‌کند

که هنوز کاملاً تحلیل نشده است (ر.ک فوکو، ۱۳۹۱: ۲۵۸)؛ از این رو ما در رمان زمین سوخته احمد محمود، که حقیقت-دانشی را به تأثیرپذیری از گفتمان جنگ بازنمایی می‌کند به تحلیل گفتمان زیست‌محیطی به تأثیرپذیری از گفتمان جنگ بر اساس مفهوم قدرت خواهیم پرداخت.

۳. تحلیل گفتمان جنگ و تأثیر آن بر محیط زیست در رمان زمین سوخته بر اساس مفهوم قدرت

گفتمانها در آفرینش اثر ادبی سهم بسزایی دارند. همان‌طور که از نام رمان احمد محمود برمی‌آید، این عنوان استعاری، گفتمانی را تداعی می‌کند که آثار ویرانگری برای زمین و ساکنانش دارد. رمان زمین سوخته، جنگ تحمیلی عراق علیه ایران را به تصویر می‌کشد؛

جنگی که از تقابل دو گفتمان حاکم بر دو ملت ایران و عراق یعنی ژئوپلیتیک (توسعه ارضی) و اسلامگرایی ناشی می‌شود و باعث شکل گرفتن ایدئولوژیهای از جمله صدور انقلاب، استکبارستیزی و منافع ملی برای حکومت ایران و مقابله با صدور انقلاب، پان‌عریسم و رهبری جهان عرب برای حکومت عراق می‌شود که تفسیر نادرست این ایدئولوژیها به جنگ میان این دو ملت منجر می‌شود و آثار مخربی را برای انسانها و محیط زیست رقم می‌زند (ر.ک شهریار، ۱۳۹۳: ۲۲۲-۱۹۳).

البته ذکر این نکته نیز ضروری است که اصطلاح ژئوپلیتیک طی سالیان، دچار تحول معنایی شده و کاربرد این اصطلاح در دولت عراق همان کاربرد سنتی این واژه به معنای توسعه ارضی است. در تحلیل انتقادی گفتمان زیست‌محیطی در رمان زمین سوخته احمد محمود دو سازه‌ای که در مقابل هم قرار می‌گیرند، یکی ژئوپلیتیک (توسعه ارضی) در سیاست خارجی عراق و دیگری اسلامگرایی ارزش‌محور در سیاست خارجی ایران است. این دو سازه گفتمانهای رقیبی را برمی‌سازد که در ساحت اپیستمولوژی (معرفت‌شناسی) گزاره‌هایی را شکل می‌دهد و تجاوز عراق را به خاک ایران، که نوعی منازعه ژئوپلیتیکی بود، بازنمایی می‌کند که در ادامه به آن خواهیم پرداخت. با تحلیل فوکویی بر اساس گفتمان قدرت در رمان زمین سوخته احمد محمود، نشان خواهیم داد که هژمونی حقیقت در هر عصری تحت تأثیر رابطه دانش و قدرت است؛ یعنی

_____ تحلیل گفتمان زیست محیطی جنگ در رمان زمین سوخته براساس مفهوم قدرت در اندیشه فوکو

«حقیقت امری تاریخمند» است که رابطه دانش و قدرت آن را نمایان می سازد؛ زیرا در هر دوره گفتمانی حاکم است که مولد قدرت و در شکل گیری رفتار فرد با دیگری و محیط اطرافش دخیل است. برای تحلیل قدرت در اندیشه فوکو دو شاکله داریم: «شاکله قرارداد- ستم که به عبارتی در واقع همان شاکله حقوقی است و شاکله جنگ- سرکوب که در آن بر خلاف شاکله قبلی، شقوق تضاد را نه امر مشروع و نامشروع، بلکه مبارزه و تسلیم تشکیل می دهد» (فوکو، ۱۳۹۰: ۵۶) که رمان زمین سوخته احمد محمود بر اساس شاکله جنگ- سرکوب به وجود آمده است. سخنان احمد محمود در رمان زمین سوخته، سخنی است از جایگاه تعریف شده درون گفتمانی جنگ. مفاهیمی چون جنگیدن با دشمن برای دفاع از وطن و ناموس و جلوگیری از تخریب محیط زیست انسانی، طبیعی و مصنوعی از مفاهیمی است که از طریق آن سوژه درباره ابژه ها سخن می گوید. سوژه در اینجا احمد محمود است که در موقعیت سوژگی و سخنگویی است. در واقع این مفاهیم و ابژه ها هستند که باعث برانگیختن حس درونی سوژه، و باعث می شود از ابژه هایی که در ادامه به آن خواهیم پرداخت و به تأثیرپذیری از گفتمان جنگ به وجود آمده است، سخن گوید. همه این مفاهیم و ابژه ها و سوژه تحت تأثیر نظریات و مفاهیم کلانتری است که فوکو آن را استراتژی می نامد. تحلیلگر گفتمان می تواند در تحلیل خود به یکی از این عناصر یعنی ابژه، سوژه، مفاهیم و استراتژی ها و موقعیت های سوژه تمرکز کند؛ اما از آنجا که تحلیل ما نقد بومگرایی به تأثیرپذیری از گفتمان قدرت است، بیشتر توجه خود را معطوف به ابژه ها و مفاهیمی قرار می دهیم که از پیامدهای گفتمان جنگ در ارتباط با محیط زیست به شمار می رود. در واقع چیزی که وجه بارز اندیشه فوکو نیز هست؛ زیرا وی معتقد است که به جای پرداختن به سرچشمه های قدرت، باید به پیامدهای آن توجه کرد. در واقع «از ویژگی های تفکر فوکو این است که گفتمانها را در پیوند با کارکردشان می سنجد» (عضدانلو، ۱۴۰۰: ۸۸) که ما نیز به چنین مؤلفه ای در رمان زمین سوخته احمد محمود در ارتباط با محیط زیست خواهیم پرداخت.

در این رمان، نقض یکطرفه قرارداد الجزیره توسط عراق، علت جنگ عراق علیه ایران و درهم شکستن انقلاب و ساقط کردن حکومت ذکر شده است:

- اصلاً اگر خوب فکر کنی، می بینی که وقت حمله عراق همین حالا است. مینا می گوید:

- همین حالا؟!... واسه ی چی؟

صابر نگاه آرامش را برمی گرداند به طرف مینا و می گوید:

- برا درهم شکستن انقلاب... برا ساقط کردن حکومت. اگر حمله کنه تمام

خوزستان دم تیغه. خوزستان!... یعنی سرزمین نفت! (محمود: ۱۴۰۰: ۱۹ و ۸)

با تحلیل رابطه نیرو در نقض «حد قدرت - قرارداد» است که ما به سلطه دولت عراق بر ملت ایران پی می بریم. سلطه و ستمی که بر حسب شاکله جنگ - سرکوب در این رمان قابل تحلیل است؛ زیرا در اینجا «سرکوب چیزی جز ستم در ارتباط با قرارداد یعنی سوءاستفاده یا خودکامگی نیست؛ بلکه برعکس کاملاً تأثیر و تداوم نوعی رابطه سلطه است» (فوکو، ۱۳۹۰: ۵۶) که ما تأثیر و تداوم این نوع رابطه سلطه را در عبارات درهم شکستن انقلاب، ساقط کردن حکومت، دم تیغ قرار گرفتن خوزستان، خوزستانی که سرزمین نفت است، آشکارا می بینیم. اگر به دم تیغ قرار گرفتن سرزمین نفت دقت کنیم، علاوه بر در خطر قرار گرفتن منابع طبیعی این استان یعنی نفت که در زندگی مردم نقش مهمی دارد، نقش نفت را، که علت جنگ عراق علیه ایران به شمار می رود و در مقاله شیخ نوری نیز ذکر شده است (ر. ک شیخ نوری، ۱۳۷۹: ۱۶۲-۱۳۷) نشان می دهد. جنگ عراق و ایران بر سر نفت، ما را به این گفته فوکو ارجاع می دهد که «تنها کلام طبیعت درباره شرایط تولید است که طی تاریخ دچار تحول می شود» (فوکو، ۱۳۸۹: ۲۱). در واقع ریشه چنین جنگی بر سر منابع طبیعی را می توان در اندیشه فوکو در گفتمان استبدادی قدرت و اقتصاد سیاسی همراه آن جستجو کرد؛

زیرا با ظهور اقتصاد سیاسی، مفهوم طبیعت دگرگون خواهد شد. برای اقتصاد سیاسی، طبیعت، منطقه ای اصیل و حفاظت شده نیست که قدرت از بیم نامشروع شدن نباید به آن دست اندازی کند. طبیعت چیزی است که در چارچوب و از طریق و درون اعمال حکومت مداری جریان می یابد (فوکو، ۱۳۹۱: ۲۹).

در کل این رمان فقط به توصیف آشکار واقعیت نمی پردازد؛ بلکه با ارائه تصاویری زنده و پویا در چگونگی دریافت ما از واقعیت نقش مؤثری دارد؛ واقعیتی که به تأثیرپذیری از گفتمانی است که «متن درباره آن است و به آنچه اتفاق می افتد به ماهیت کنش اجتماعی در حال وقوع اشاره می کند» (Locke, 2004: 18)؛ از این رو گفتمان در شکل گیری کنش ها و رفتارهای فرد و هم چنین ایدئولوژیهای نقش مؤثری دارد که افراد خود را به اجرای آن ملزم می دانند. در واقع «هر ایدئولوژی، تصویری از قدرت، طبیعت

_____ تحلیل گفتمان زیست‌محیطی جنگ در رمان زمین سوخته براساس مفهوم قدرت در اندیشه فوکو آن و شرایط اعمال آن را ترسیم می‌کند.» (انسار، ۱۳۹۴: ۷۰). رمان زمین سوخته احمد محمود گفتمان جنگی را به تصویر می‌کشد که قربانیان آن نه تنها کودکان و افراد پیر و جوان و شهرهای بی‌دفاع هستند:

«گفتی بین چطور جوونا بی‌باعث و بانی کشته میشن! گفتم جنگه، برادر جنگ. شوخی که نیست... گفتی جنگ درست؛ اما چرا دیگه شهرهای بی‌دفاع؟ ... گفتی حالا زن و بچه حمید چه کنن...» (محمود، ۱۴۰۰: ۱۳۵).

بلکه باعث تخریب محیط زیست نیز می‌شود:

روزهای قبل از جنگ، سپیده که می‌زد، ولوله و سر و صدای پرشور انبوه گنجشکانی که شب را لابه‌لای شاخ و برگهای درخت کنار وسط حیاط گذرانده بودند از خواب بیدارمان می‌کرد؛ اما حالا، انگار نه انگار که روزی روزگاری پرنده‌ای تو شهر بوده است. صدای انفجار گلوله‌های توپ، حتی کبوتران خانگی را هم رم داده است و همه از شهر گریخته‌اند (همان: ۴۳).

حتی زندگی جانوری این شهر نیز که در تأمین معیشت خانواده‌ها نقش مهمی دارد در اثر این گفتمان ویرانگر دچار آسیب می‌شود:

«دو گاو - یکی سیاه و یکی زرد و سیاه - کنار جاده، دورتر از رشته لوله‌های نفت، ترکش خورده‌اند و به زمین افتاده‌اند و دست و پا می‌زنند» (همان: ۱۴۶ و ۱۴۵).

در کل نمای شهر در این رمان با نابودی زندگی انسانی و محیطی طبیعی و مصنوعی شهر تصویر می‌شود؛ شهری که پرندگان آن در اثر جنگ هراسانند و همه از شهر رفته‌اند:

دم‌جنانکی رو سیم برق نشسته است و پی‌درپی دمش را تکان می‌دهد. انگار هراسان است و انگار که راهش را گم کرده است. از روزی که گلوله‌های توپ همه‌جا را زیر آتش گرفتند و صدای انفجار، جای‌جای شهر را لرزاند، پرنده‌ها همه از شهر بیرون زدند (همان: ۱۷۸).

این مثالها نشان می‌دهد «حکومت، قوانین طبیعت را نادیده می‌گیرد؛ چون از وجود آنها و از سازوکارها و آثار آنها بیخبر است» (فوکو، ۱۳۹۱: ۳۰). نادیده گرفتن قوانین طبیعت توسط حکومتها یکی از وجوه بارز این رمان است؛ مثلاً یکی از علل اینکه دیگر پرنده‌ای در شهر نیست، همان‌طور که در مثال ذکر شد، گلوله‌های توپ و انفجار است که در درگیری بین دو حکومت رخ می‌دهد که در تقابل گفتمانی حاکم بر دو ملت

ایران و عراق یعنی ژئوپلیتیک (توسعه ارضی) و اسلامگرایی ریشه دارد یا اگر دقت کنیم به صدای مهیب انفجارها، گلوله‌های توپ و میگها هنگامی که دیوار صوتی را می‌شکنند، متوجه می‌شویم که عوارض زیانباری نه تنها برای انسانها، بلکه برای محیط زیست نیز دارد؛ زیرا اگر در تحقیقاتی که در این زمینه انجام شده است، دقت کنیم، می‌بینیم که غرّش هواپیماهای جت بویژه زمانی که دیوار صوتی را می‌شکنند، باعث تلف شدن جوجه‌های پرندگان می‌شود؛ چیزی که دانشمندان فرانسوی نیز با بررسی غرّش هواپیما و نبود موقت حس در زنبور عسل آن را اثبات کرده‌اند (ر.ک. کرمانی، ۱۳۷۵: ۵۶). اینها از مقولاتی است که بی‌توجهی حکومتها را هنگام جنگ و بحران زیست‌محیطی‌ای که رقم می‌زند، نشان می‌دهد. البته از جهتی دیگر اگر به این ابزارآلات جنگی در این رمان بنگریم، می‌بینیم که ریشه حادثین مسائل و مشکلات اجتماعی بشر در توسعه‌یافتگی بیش از حد اوست (ر.ک. نصر، ۱۳۹۲: ۲)؛ توسعه‌یافتگی‌ای که قوانین طبیعت را نادیده می‌گیرد. در کل حضور طبیعت در رمان زمین سوخته احمد محمود به تأثیرپذیری از گفتمان جنگی است که تمام ساختارهای جامعه را تحت تأثیر قرار داده است. در این رمان با درهم شکستن انقلاب و ساقط کردن حکومت، همان‌طور که در بالا نیز به آن اشاره شد، شاهد نوعی گسست در گزاره‌های گفتمانی ژئوپلیتیک (توسعه ارضی) در سیاست خارجی عراق و اسلامگرایی ارزش‌محور در سیاست خارجی ایران هستیم. نابودی زیست‌بوم طبیعی در اثر جنگ، تداعی‌کننده چنین گسستی است؛ گسستی که ریشه آن را می‌توان در عدم توجه به فطرت و ذات طبیعت در گفتمان جنگ دانست. صورت‌بندی گزاره‌های گفتمانی جنگ، نابودی طبیعت را رقم می‌زند. اگر به صفحه اول این رمان دقت کنیم در آسویی که به طبیعت و انسانها زده می‌شود، آن را آشکارا می‌بینیم؛ زیرا در آغاز رمان، طبیعت خانه‌ای را می‌بینیم با گنجشک‌هایی که در درخت کنار سروصدا راه انداخته‌اند و حیاطی با شاخه‌های گسترده گل کاغذی (۷)؛ اما هنگامی که جنگ می‌شود در حیاط خانه جابه‌جا تکه‌های صلب و مضرس گلوله توپ افتاده (۱۳۳)، خانه را غبار گرفته و شاپسند و محبوبه شب هر دو خشک شده‌اند و برگهایشان ریخته و درخت کنار پیر وسط حیاط خزان کرده است (۳۰۶) و صدای انفجار چنان پرندگان را رم داده که انگار نه انگار پرنده‌ای در شهر بوده است:

_____ تحلیل گفتمان زیست محیطی جنگ در رمان زمین سوخته براساس مفهوم قدرت در اندیشه فوکو
روزهای قبل از جنگ، سپیده که می‌زد، ولوله و سروصدای پرشور انبوه
گنجشکانی که شب را لابه‌لای شاخ و برگهای درخت کنار وسط حیاط گذرانده
بودند از خواب بیدارمان می‌کرد؛ اما حالا انگار نه انگار که روزی روزگاری
پرنده‌ای تو شهر بوده است. صدای انفجار گلوله‌های توپ حتی کبوتران خانگی را
هم رم داده است و همه از شهر گریخته‌اند (همان: ۴۳).

با توجه به اصل برون‌بودگی فوکو، که «هدفش رسیدن به معانی پیدا و سطحی
پدیده‌ها به جای پرداختن به ماهیت نهان و ژرف‌کاوی حقیقت پدیده‌هاست» (ر.ک.
ضمیران، ۱۳۸۷: ۵۴) با بررسی همین مواردی که در سطح رمان آشکار است به این مقوله
دست می‌یابیم که عقلانیت و ساختار زیستی افراد جامعه داستانی نسبت به جنگ،
کنش‌های آنان را شکل داده؛ کنش‌هایی که در تضاد با اپیستمه توسعه ارضی عراق
است. نزاع گفتمانی توسعه ارضی در سیاست خارجی عراق و اسلامگرایی ارزش‌محور
در دولت ایران، پیامدهای نامطلوبی را بر ساختارهای زیست‌بومی ایران بر جای
می‌گذارد که ما نمود آن را در جای‌جای رمان آشکارا می‌بینیم؛ مثلاً توصیفی که از
رودخانه کارون قبل از جنگ می‌شود؛ کارونی که نرمه بادی روی آن می‌وزد و شرابی
را پس می‌زند و هوا را خنک می‌گرداند (۹)؛ کارونی که سیلابی است و گروه زیادی از
مردم برای قایق‌سواری کنار آن ایستاده‌اند (۱۴)؛ کارونی با نرمه بادی خنک و آسمانی
صاف و پرستاره و بوی نشاط‌انگیز چمن، گل و شب:

«نرمه بادی که تن رو کارون می‌کشد، خنک است. آسمان صاف و پرستاره است...
بوی چمن، بوی گل و بوی شب نشاط‌انگیز است» (محمود، ۱۴۰۰: ۱۵ و ۱۶).

هنگام جنگ کارونی را می‌بینیم که تاریک است و افراد از اطراف آن پراکنده شده‌اند
و با اصابت گلوله توپ تمام ماهیهای ریز و درشت آن به سطح آب آمده‌اند و با
خوردن گلوله توپ به بازار ماهی‌فروشه‌های شهید شده‌اند و بازار تعطیل شده است
(۲۱۵ و ۲۱۶) یا توصیفی که از غروب خورشید می‌شود، دیگر آن توصیفی نیست که
زردی ناب آفتاب را به تصویر می‌کشد؛ بلکه توصیفی از درآمیختن زردی آفتاب با
غباری غلیظ است:

ظهر که گذشت صدای آتشبارهای دشمن ساکت شد. سه راه بندر خمینی - که همیشه
مثل میدان مال‌فروشه‌ها شلوغ بود و پر سروصدا - سوت و کور بود. هیچ تنابنده‌ای
نبود. خورشید داشت غروب می‌کرد و رنگ زرد آفتاب با غبار غلیظی که آسمان را

گرفته بود، قاطی شده بود(همان: ۱۱۷).

مولد بودن قدرت از دیدگاه فوکو یعنی «چیزی که رخدادها و شکل‌های جدیدی از رفتار را به بار می‌آورد» (میلز، ۱۳۹۷: ۶۴). در مثالهای بالا آشکار دیده می‌شود مثلاً در توصیف یادشده گفتمان ژئوپلیتیکی (توسعه ارضی) عراق را می‌بینیم که با اعمال قدرت، علاوه بر شکل‌گیری رخدادهایی چون آلودگی آب‌وهوا، که نوعی آلودگی تصویری را القا می‌کند و می‌تواند بر روح و روان انسان تأثیرات ویرانگری برجای گذارد، شکل‌های جدیدی از رفتار را نیز به وجود می‌آورد؛ رفتاری که نه تنها در کنش‌های انسانی، بلکه در کنش‌هایی نمودار است که نویسنده به طبیعت نسبت می‌دهد:

شرجی کم‌جانی رو شهر نشسته است. مردم پشت درها و پنجره‌ها پرده کشیده‌اند. پایه‌های پل سفید تو بخار سبکی که از کارون برمی‌خیزد، فرورفته‌اند و پل، تو تاریکی شب، انگار که رو هوا معلق است. صدای وهم‌آور و گنگ کارون تو شب انگار که تهدید می‌کند. هیچ‌کس کنار کارون نیست (همان: ۲۱).

اگر به جمله «صدای وهم‌آور و گنگ کارون تو شب انگار که تهدید می‌کند» دقت کنیم، صدای عناصر طبیعت را در همگامی با انسانهایی می‌شنویم که بعد از شروع جنگ دچار پریشانی، سرگردانی و وحشت شده‌اند. در این جمله فعل «تهدید می‌کند»، «فرایندی رفتاری» (تولان، ۱۳۹۸: ۲۰۱) است که رفتارگر آن کارون است که صدایی وهم‌آور و گنگ دارد که باعث رعب و وحشت در آدمیان می‌شود؛ از این روست که گفته می‌شود، کسی کنار کارون نیست. در واقع در این مورد طبیعت بینا شده است و در القای رعب و وحشتی که جنگ برای انسانها ایجاد می‌کند، همسویی می‌کند. بینا شدن طبیعت نشان از نگاه انسان‌انگارانه و نه انسانمدارانه احمد محمود به محیط اطرافش دارد؛ نگاهی که در آن انسان جزئی از طبیعت قلمداد می‌شود؛ زیرا «انسانیت بخشی از تمامیت طبیعت است؛ بدین ترتیب سرشت یا طبیعت انسان در بستر تمامیت طبیعت درک‌پذیر است» (وینسنت، ۱۳۷۸: ۳۰۹). در اینجا عناصر محیطی و «مکان مانند آینه‌ای است که شخص خود را روی آن منعکس می‌کند» (Maynard, 2002: 74) که در نمونه زیر هم این انعکاس و همنوایی طبیعت را در شهادت خالد آشکارا می‌بینیم و نشان از این دارد که طبیعت در نگاه نویسنده دارای احساس است:

برگ درختان تک نشسته در اینجا و آنجا، زردی آغاز کرده‌اند. درختها انگار که تو سراب بوده باشند، می‌لرزند. دیوارها می‌لرزند. رنگ آفتاب به کاه کهنه می‌ماند.

_____ تحلیل گفتمان زیست‌محیطی جنگ در رمان زمین سوخته براساس مفهوم قدرت در اندیشه فوکو

آفتاب رو دیوارهای گلی، رو دیوارهای سیمانی و رو دیوارهای آجری تقللاً می‌کند و بالا می‌کشد. همه‌جا ساکت است. همه‌جا بوی مرگ می‌دهد (محمود، ۱۴۰۰: ۱۳۱).

بنابراین دید انسان‌انگارانه در تعامل فرد با طبیعت پیرامونش بسیار مهم است؛ اما دید انسانمدارانه در تعامل انسان با محیط پیرامونش باعث ایجاد نگاهی ابزاری در وی می‌شود و «انسان‌محوری سبب به وجود آمدن رفتارهای زیان‌آور نسبت به محیط زیست می‌شود» (پارساپور، ۱۳۹۲: ۱۷۷) و استعمار و سلطه بر محیط زیست و انسانها را رقم می‌زند که در دولت عراق نمود بارزی دارد؛ زیرا در اندیشه انسانمداری، انسان در مدار همه چیز قرار می‌گیرد که این خود باعث ایجاد دیدی دوگانه در انسان نسبت به محیط پیرامونش می‌شود؛ دیدی که باعث می‌شود طبیعت دیگری‌ای شود «تهی شده از دیگربودگیش» (ژیک، ۱۳۸۵: ۱۶) که ما نمود آن را در این مثال می‌بینیم:

«صدای آتشبارهای خودی، گهگاه گرمای سمج و پر از دلهره ظهر را آشفته می‌کند» (محمود، ۱۴۰۰: ۶۳).

آیا در این مثال، طبیعت جنوب را با همان گرمای شدید و فطرت و ذات طبیعی خود می‌بینیم؟ مسلماً نه که اگر به فعل «آشفته می‌کند»، که «فرایندی مادی» (Halliday, 2004: 179) است و «کنش‌گر» آن صدای آتشبارهای خودی و «کنش‌پذیر» گرمای سمج و دلهره‌آور ظهر دقت کنیم به انتروپی طبیعت به تأثیرپذیری از گفتمان جنگ پی می‌بریم. تصویری که نویسنده از کنش‌گر (در اینجا کسی که توسط او اعمال قدرت می‌شود) و کنش‌پذیر (کسی که بر او قدرت اعمال می‌شود) ارائه می‌کند، حاکی است که «قدرت همه‌جا هست؛ نه به این معنا که قدرت همه را دربرمی‌گیرد، بلکه به این معنا که قدرت از همه‌جا می‌آید» (فوکو، ۱۳۹۰: ۱۰۸). از همه‌جا آمدن قدرت و اینکه قدرت همه‌جا هست در جای‌جای رمان نمودار است؛ مثلاً اعمال قدرت گفتمان ژئوپلیتیکی یا توسعه ارضی توسط دولت عراق، هنگامی که ماهیتی عینی و برون ذات می‌یابد و با تأثیرات ویرانگری بر محیط زیست در گردونه جامعه ایران همراه است حتی توسط ایوب، پسر ده‌ساله نرگس نیز با اعمال قدرت در گران فروختن ماهی‌ها با وضعیتی نمودار می‌شود که برای کارون با زدن توپ و مردن ماهی‌ها پیش می‌آید. این خود می‌تواند بر شکل‌های متکثر روابط قدرت ناشی از گفتمان ژئوپلیتیکی یا توسعه ارضی توسط دولت عراق دلالت کند که به صورت نرم در تمام پیکره اجتماع رسوخ کرده و نه تنها بر محیط اطراف بلکه بر رفتار انسانها نیز با یکدیگر تأثیرات نامطلوبی بر

جای گذاشته است؛ مقوله‌ای که در اندیشه فوکو نیز بر آن تأکید می‌شود: من از *power* با حرف بزرگ *P* حرف نمی‌زنم؛ یعنی چیزی که عقلانیت خود را بر تمامی پیکره اجتماع تحمیل می‌کند و بر آن تسلط می‌یابد. در واقع آنچه هست، مجموعه‌ای از روابط قدرت است. اینها متکثرند؛ شکل‌های مختلفی دارند و در روابط خانوادگی در نهادها یا اداره‌ها نقش بسزایی ایفا می‌کنند (Foucault, 1988: 38).

در کل، تصاویر ارائه شده در این پژوهش از رمان زمین سوخته احمد محمود این را می‌رساند که نه تنها انسانها بلکه طبیعت نیز محملی برای اجرای قدرت بوده است. در بحث فوکو آنجا که مطرح می‌کند «هر رابطه‌ای چه با خود چه با دیگری نه تنها واجد قدرت است؛ بلکه از طریق بدن سوژه اعمال می‌شود از نظر او بدن در معرض نظارت سراسر بین است و به همین سبب محمل قدرت است» (فوکو، ۱۳۸۷، ب: ۳۷۹). بدن سوژه را می‌توان در مثالهای ارائه شده محیط زیست نیز دانست. البته احمد محمود در شاهد مثالی که ذکر شد، کوشیده است با رویکردی که در اخلاق زیست‌محیطی به نام تعمیم‌گرایی مطرح می‌شود و اخلاق را نه تنها مختص انسانها می‌داند؛ بلکه آن را به دیگر عناصر زیستی نیز تعمیم می‌دهد با دادن صفت سمج و پر از دلهره به گرما تمایز میان انسان و ویژگیهای اقلیمی اطراف وی را محو کند. همان‌طور که می‌دانیم صدای آتشبارها باعث آشفته‌گی انسانها می‌شود؛ اما نویسنده بیان کرده است که این آتشبارها گرمای ظهر را نیز آشفته می‌کند که در واقع نمودی از آلودگی صوتی ناشی از بحران جنگ است. در واقع گفتمان جنگ با اعمال قدرت، طبیعت و انسانها را به پدیده‌هایی کنش‌گر و کنش‌پذیر تبدیل کرده و ویرانی آنها را در ابعاد مختلف رقم زده است به طوری که ما این ویرانی را در توصیفی می‌بینیم که از مزارع، نخلها و درختان در این رمان می‌شود:

«مزارع کنار جاده، نیم‌سوخته و زیرورو شده‌اند. اینجا و آنجا نخلها و درختان کهنسال و پر شاخ و برگ کنار با انفجار گلوله‌های توپ از ریشه درآمده‌اند و درهم شکسته روی زمین افتاده‌اند» (محمود، ۱۴۰۰: ۲۵۴).

البته خسارات وارد شده به ایران در بخش کشاورزی، جنگل‌ها و چراگاه‌ها با اینکه در رمان احمد محمود نیز نمودار است و در بازدید هیأتی از ایران به صورت آماری ذکر شده، عدم تشخیص متجاوز و رسیدگی مستقل نسبت به خسارات وارد شده از

_____ تحلیل گفتمان زیست محیطی جنگ در رمان زمین سوخته براساس مفهوم قدرت در اندیشه فوکو

جنگ در چارچوب قطعنامه ۵۹۸ سازمان ملل را نیز به دنبال داشته است (رک فقیه حبیبی، ۱۳۹۳: ۱۴۳-۱۱۷). در کل بررسی ژئوپلیتیک در رمان زمین سوخته احمد محمود نوعی سیاست جبری را نشان می دهد همان طور که در مثالها نیز نمودار است. ساختار معنایی جملات یادشده بر گفتمانی زیست محیطی دلالت دارد که در نظام معنایی جنگ و پیامدهایی بازنمایی می شود که برای انسان و محیطش در پی دارد؛ بنابراین در این رمان، تخریب اکوسیستم گیاهی و جانوری که در مهاجرت پرندگان از شهر، ترکش خوردن حیوانات و نابودی پوشش گیاهی نمود می یابد و هم چنین تخریب اتمسفر در اثر آلودگی هوا و تخریب محیط زیست آبی با زدن کارون و مردن ماهی ها نمود بارزی دارد، تحت تأثیر گفتمان جنگ است. احمد محمود با خلق تصاویری از اوضاع محیط زیست انسانی و طبیعی تحت تأثیر گفتمان جنگ، که با اعمال قدرت باعث شیء شدگی این محیط ها شده، سوژه شدگی شان را نیز به نمایش می گذارد؛ یعنی در واقع محیط زیست انسانی، طبیعی و مصنوعی به سوژه هایی مقهور قدرت تبدیل شده است.

گفتمان جنگ در این رمان با اعمال قدرت توسط امریکا صورت می گیرد که مردم عراق محملی برای اجرای آن بوده اند. همین اعمال قدرت باعث شکل گیری مقاومت هایی در مردم ایران می شود. در واقع می توان گفت چون اجرای قدرت، پیامدهای ویرانگری را برای محیط زیست انسانی، مصنوعی و طبیعی جامعه ی ایران به بار آورده و زندگی انسانی را مختل کرده، مقاومت هایی را نیز در افراد شکل داده است. همان طور که فوکو نیز می گوید: «آنجا که قدرت است، مقاومت هم در کار است» (میلز، ۱۳۹۷: ۷۰)؛ مقاومت هایی که ریشه آن را می توان در اندیشه های مردم این سرزمین در دفاع از وطن خود جستجو کرد؛ مثلاً جنگیدن تا آخرین قطره خون به خاطر پایمال نشدن خون شهیدان و اینکه ننگیدن خیانت به خود و نسل ما و انقلاب ماست (۱۷۹)؛ از این روست که به دلیل اعتقادات و باورهایشان تا پای جان می جنگند (۳۰۷) و از سرزمین خود دفاع می کنند و با اینکه نسبت به عراقی ها تجهیزات کمتری دارند آنها را محاصره می کنند و شکست می دهند؛ زیرا اینها کسانی هستند که روحیه قوی دارند (۳۰۸) و مرگ را زیون می بینند و انسان را والاتر از مرگ تصویر می کنند. (۱۸۲) در واقع این نیروی ایمان آنهاست که چنین مقاومتی را رقم می زند. درباره گفتمان جنگ در مواردی که ذکر شد، می توان استراتژی ای چون بصیرت را بازشناسی کرد؛ استراتژی ای که بر عقلانیت مبتنی بر معنویت استوار است. در اینجا است که می توان گفت «روابط قدرت یکی از

عناصر اصلی و تعیین‌کننده فرایندهایی است که سوژه انسانی را قادر می‌سازد، حقیقت نفس خویش را در صورتهای معرفت تدوین و تقریر سازد» (محمّدی‌اصل، ۱۳۹۱: ۳۰) و باعث شود که همه قشرها از پیر و جوان درگیر جنگ شوند و خشونت را با خشونت پاسخ گویند که در جای‌جای این رمان ذکر شده است که ذیلاً به دو نمونه آن اشاره می‌شود:

«- خشونت را با خشونت جواب میدیم!

- قلم پاشونو خرد می‌کنیم!

- باید از رو جسدمون بگذرن!

- پاشون به شهر برسه؟!... آتیششون می‌زنیم!» (محمود، ۱۴۰۰: ۲۱)

یا

«میگها با راکت خانه‌های مسکونی را زیرورو می‌کنند. آبادان جهنم سوزان شده است. شعله تمام آسمان را پوشانده است. مقاومت مردم بیشتر شده است. هرچه دشمن شقاوت به خرج دهد، جوانها جری‌تر و سرسخت‌تر می‌شوند» (همان: ۹۰).

از آنجا که محیط «در شکل دادن شخصیت، عامل بسیار مهم و نیرومندی است» (یونس، ۱۳۵۵: ۴۱۵)، شخصیت‌های رمان زمین سوخته، محیطی را تجربه می‌کنند که در اثر جنگ دچار نابسامانی شده و زندگی جسمی و روحی آنان را دچار اختلالاتی کرده است که اگر به جملات یادشده نیز دقت شود، نمودار است. البته آلودگی صوتی بیشترین بسامد را در این رمان دارد که تأثیرات ویرانگری بر روح و روان انسان بر جای می‌گذارد؛ مثلاً آلودگی صوتی در جایی از رمان با آلودگی هوا یعنی زدن طرفای سیلو و بلند شدن دود غلیظ یا در جای دیگر این رمان با زدن کمپلو و بلند شدن خاک به هوا بیان شده است. در واقع «آلودگی صوتی آخرین دسته از آلودگیهای زیست‌محیطی است که به طور رسمی به عنوان تهدیدی واقعی برای سلامت و رفاه انسان شناخته شده است» (Holmer, 1979: 393). البته اگر در نمونه‌های دیگر هم دقت شود، آلودگی‌ای صوتی‌ای را می‌بینیم که با آلودگی هوا به تصویر کشیده شده است و انسان را از شنیدن صدای طبیعت محروم می‌کند که به عنوان مثال با قاطی شدن صدای انفجار با بارش باران در این رمان نمودار می‌شود:

«صدای انفجار با بوی باران که تو هوا موج برداشته است، قاطی می‌شود» (محمود، ۱۴۰۰: ۱۲۴).

_____ تحلیل گفتمان زیست محیطی جنگ در رمان زمین سوخته براساس مفهوم قدرت در اندیشه فوکو
 علاوه بر آلودگی صوتی و آلودگی آب و هوا نوعی آلودگی تصویری نیز مشاهده می شود که در جای جای این رمان با زدن مدارس، بیمارستان، فرودگاه، مخزن نفت، کارخانه ها و ... و در کل تبدیل شدن نمای شهر به میدان جنگ نمودار است؛ میدان جنگی که در آن به انسانها و حیوانات رحم نمی شود و زندگی انسانی، مصنوعی و طبیعی شهر به نابودی کشیده می شود. از آنجا که در نقد بومگرا «چگونگی ارتباط و تأثیر متقابل سه محیط طبیعی، مصنوعی و اجتماعی در اثر بررسی می شود» (پارساپور، ۱۳۹۵: ۶۴)، ما نیز به بررسی تأثیر متقابل این سه محیط پرداخته ایم تا نشان دهیم که چگونه هنگامی که محیط طبیعی و مصنوعی شهر تباه می شود، محیط انسانی آن نیز نابود می شود. در واقع محیط انسانی آن از یک طرف در اثر جنگ نابود می شود و از طرف دیگر در اثر تخریب محیط زیست مصنوعی و طبیعی دچار بحران می شود؛ مثلاً با بمباران کردن خانه های مردم شهر، که در جای جای این رمان نیز تصویر شده است، افراد زیادی کشته می شوند یا جسم و روحشان آسیب می بیند و از طرف دیگر با نابودی محیط زیست طبیعی، مردم قادر به تأمین نیازهای مادی خود نیستند؛ مثلاً هنگامی که گلوله توپ به کارون و بازار ماهی فروشها می خورد و به تعطیلی این بازار منجر می شود، مردم قادر به تأمین ماهی نیستند. در این رمان پسر ده ساله نرگس، ایوب و بچه های دیگر را می بینیم که گاه گداری به صید ماهی می پردازند و آن را چند برابر قیمت می فروشند که قبلاً نیز به آن اشاره شد. البته گرانفروشی در این رمان در کل شعبان مغازه دار نمود بارزی دارد که با خشم مردم و غارت شدن مغازه اش توسط مردم روبه رو می شود؛ از این رو با توجه به بررسی این رمان باید گفت که علاوه بر افراد، محیط زیست طبیعی و مصنوعی نیز محملی برای اجرای قدرت بوده که باعث تخریب آنها شده و بحرانهای زیستی و انسانی را رقم زده است. بنابراین در تکمیل نظریه فوکو آنجا که «می کوشد ثابت کند که وقتی علم و قدرت در گردونه نهادی افتاد، ماهیتی عینی و برون ذات می یابد و انسانها در این راستا به شیء بدل می شود» (فوکو، ۱۳۸۷ الف: ۶)، می توان گفت که وقتی علم و قدرت در گردونه نهادی افتاد نه تنها انسانها بلکه محیط زیست نیز به شیء تبدیل می شود؛ زیرا در این رمان شهری را می بینیم به هم ریخته؛ شهری که تمام عناصر آن از محیط انسانی آن گرفته تا مصنوعی و طبیعی با تحمیل شدن جنگ به شیئی تبدیل شده است؛ چیزی که از ویژگیهای بارز گفتمانهای ویرانگر نیز به شمار می رود. شهری آشفته، درهم و با ترافیک شلوغ، شهری که صدای

ماشین‌های آتش‌نشانی و آمبولانس فضای آن را پر کرده است؛ شهری که با توپ یکریز کوبیده و ساختمانهای آن و خانه‌هایش ویران می‌شود؛ شهری که شبها مثل گور تاریک می‌شود؛ شهری که مرگ در همه‌جای آن دام گسترده، گلوله‌های توپ، آسفالت خیابانهایش را از جا کنده و جابه‌جا دیوارها را سوراخ کرده؛ موج انفجار قطار را از روی ریل کنده؛ تعدادی از افراد در حال فرار از شهر و پناه بردن به اردوگاه‌ها و عده‌ای در حال دفاع از شهر و عده‌ای مشغول بیرون کشیدن جنازه‌ها از زیر آوار و جمع کردن سر و دست و پای انسانها و ریختن آن در کیسه پلاستیک هستند؛ کودکان از صدای انفجار دچار هراس شده‌اند؛ به زنان و دخترانش تجاوز شده؛ همه مردها به گلوله بسته شده‌اند؛ خانه‌ها و مغازه‌ها غارت شده و نظم رفت و آمد ماشین‌هایش به هم خورده؛ خانه‌های مردم، ایستگاه‌های برق، راه‌آهن، فرودگاه و ... را کوبیده‌اند؛ طبیعت شهر نابود شده و پرندگان از شهر رفته‌اند؛ شهری که به علت انفجارهای پی‌درپی می‌لرزد و مردم قتل‌عام می‌شوند و با پیدا شدن میگها مردم به پناهگاه‌ها هجوم می‌برند و هنگامی که دیوار صوتی میگها می‌شکند، مردم چنان دچار بحران روحی می‌شوند که انگار نخاعشان کش می‌آید و زانوانشان سست می‌شود (۳۲-۳۳). آلودگی صوتی که با نگاهی به ابزار جنگ در این رمان می‌توان آن را نتیجه فناوری مدرن دانست بر اساس شاکله جنگ-سرکوب همان‌طور که فوکو می‌گوید، شقوق تضاد آن را مبارزه و تسلیم تشکیل می‌دهد. از آنجا که مردم ایران این سرکوبی را نمی‌پذیرند، دو دولت برای سرکوب دیگری از ابزار آلات فناوری مدرن استفاده می‌کنند، ابزاری که متضمن رفاه اجتماعی نیست و چنان تأثیری بر افراد جامعه داستانی رمان برجای می‌گذارد که علاوه بر روان آنان بر جسمشان نیز نمودار است. در کل باید پژوهشهایی علاوه بر آلودگی صوتی ناشی از حمل و نقل، درباره آلودگی صوتی حاصل از جنگ نیز انجام شود تا گامی هر چند اندک در آگاهی دادن به افراد برای پیشگیری از جنگ برداشته شود که در عصر حاضر دولتهای بسیاری درگیر آنند؛ مثلاً اگر به رمان زمین سوخته احمد محمود بنگریم، تأثیر آلودگی صوتی بر افراد جامعه داستانی چنان به تصویر کشیده می‌شود که انگار گوسفندانی را می‌مانند که به سلاح‌خانه برده می‌شوند:

«صدای انفجاری که از نزدیک شنیده می‌شود، همه را از حرکت باز می‌دارد. نگاه همه مثل نگاه گوسفندانی است که به سلاح‌خانه رسیده باشند و بوی خون به دماغشان خورده باشد» (همان: ۶۵ و ۶۶).

_____ تحلیل گفتمان زیست‌محیطی جنگ در رمان زمین سوخته براساس مفهوم قدرت در اندیشه فوکو

زمان و مکان محل زندگی در شکل‌گیری شخصیت فرد و رشد وی و هم‌چنین ایگو، سایه و سامانه ارزشی وی تأثیر فراوانی دارد؛ این زمان و مکان در رمان زمین سوخته در اثر گفتمان جنگ دچار اختلالاتی شده و بالطبع بر روح و روان شخصیت‌ها تأثیراتی نامطلوب بر جای گذاشته است؛ زیرا همان‌طور که فیشر می‌گوید «نمی‌توان روان انسان را واقعاً به عنوان بعدی متمایز جدا شده از دنیای حسی درک کرد که ما را در برمی‌گیرد» (fisher, 2002: 9). در واقع روان انسان جزئی جدائی‌ناپذیر از محیط اطراف وی است؛ به همین دلیل هنگامی که محیط اطراف فرد دچار اختلالاتی شود، پیامدهای ویران‌کننده‌ای را نه تنها بر فرد و بر محیط وی در زمان حال ایجاد می‌کند، بلکه نسل‌های آینده را نیز دچار مشکلاتی می‌کند؛ مثلاً به عنوان نمونه موقعی که مکان توصیف شده در رمان زمین سوخته با اعمال قدرت ناشی از گفتمان جنگ در اثر انفجارهایی مهیب دچار آلودگی صوتی می‌شود، کنش‌هایی در همه افراد جامعه از کودک گرفته تا پیر و جوان برمی‌انگیزد و آنان را دچار اختلالاتی روحی می‌کند. در کل شخصیت‌های رمان زمین سوخته هنگامی که درگیر جنگ می‌شوند، تغییراتی در رفتار آنها نسبت به جنگ ایجاد می‌شود؛ تغییراتی که هویت آنان را شکل می‌دهد که به دو گروه هویتی تقسیم می‌شوند: افراد با هویت‌های مثبت و افراد با هویت‌های منفی. افراد با هویت‌های مثبت مانند باران، خالد، حمید، عادل، برادر گلابتون و محسن. افراد با هویت‌های منفی مانند کل شعبان گرانفروش و چپاولگران اموال مردم از جمله احمد فری، یوسف بیعار و رضی جیب‌بر؛ به عنوان نمونه خالد در این داستان شخصیتی است که تغییر هویت وی از هویتی اجتماعی آغاز می‌شود؛ آنجا که با شروع جنگ نمی‌تواند محل کار خود را ترک کند و از شهر بیرون رود؛ زیرا زن و بچه دارد و اگر محل کار را ترک کند، تحویل دادگاه زمان جنگ داده خواهد شد:

خالد از جیب پیراهنش بخشنامه استانداری را بیرون می‌کشد و می‌دهد به دست صابر و می‌گوید: ببین برادر، من اگر برم و فردا از کار بیرونم کنن، جواب زندگی زن و بچه‌ام را چی بدم؟... استانداری بخشنامه کرده که هر کس محل خدمتش را ترک کند از کار اخراج می‌شود و تحویل دادگاه زمان جنگ می‌گردد (محمود، ۱۴۰۰: ۳۸).

خالد شخصیتی است که از هویتی اجتماعی به سمت پذیرفتن هویتی فردی پیش می‌رود تا جایی که برای نجات جان افراد زخمی در بمباران خانه‌هایشان و رساندن آنها

به بیمارستان شهید می‌شود. در اینجا است که پی می‌بریم، شخصیت‌ها در ساختن هویت خود آزاد نیستند؛ بلکه این گفتمان جنگ است که مولد است و با اعمال قدرت، باعث شکل‌گیری رفتارهای جدیدی در آنان می‌شود و هویت آنها را شکل می‌دهد. در اندیشه فوکو گفتمان و پیامدهای واقعی آن در اعمال قدرت نقش مهمی دارند؛ از این‌رو می‌توان گفت گفتمانها در شکل‌گیری هویت افراد نقش مؤثری دارد. از آنجا که جنگ آثار ویران‌کننده‌ای برای انسان و محیط زیستش دارد، بسیاری از شخصیت‌های رمان از نظامیان و سپاهیان گرفته تا مردم عادی، هویتی مقاومتی پیدا می‌کنند و دشمن را، که به سرزمین و مال و ناموس آنها تجاوز کرده است، بیرون می‌رانند و این خود مقوله‌ای است که از چشم‌انداز زیست‌محیطی بسیار با اهمیت است؛ زیرا مقاومتی را به تصویر می‌کشد که در آن جلوگیری از نابودی جامعه زیستی و انسانی عنصری مهم تلقی می‌شود. بنابراین می‌توان گفت بسیاری از شخصیت‌های رمان زمین سوخته، هویتی زیست‌محیطی دارند؛ زیرا نگرش آنها علاوه بر نجات انسانها دفاع از سرزمین خود نیز هست؛ یعنی نگرشی فراتر از روابط انسانی؛ از این روست که توماشو بیان می‌کند: «هویت زیست‌محیطی، مفهوم جامعه را وسعت می‌دهد تا فراتر از قلمرو روابط انسانی گسترش یابد» (Tomashow, 1995: 94). در کل باید با ایجاد راهبردهایی در زمینه جلوگیری و کاهش چنین آلودگی‌هایی، گفتمانهایی را به چالش کشید که عامل چنین آلودگی‌ای هستند؛ زیرا اگر ما به عنوان نمونه آلودگی صوتی را در رمان زمین سوخته بررسی کنیم، می‌بینیم که چنین آلودگی‌ای علاوه بر تأثیرش بر روح و روان کودک و پیر و جوان، باعث می‌شود که عده‌ای نیز به اجبار به ترک شهرشان تصمیم گیرند؛ مانند مادر خالد که غم خداحافظی با شهرش برایش از غم از دست دادن شوهرش هم سنگین‌تر است یا افراد دیگری چون خالد که زن و بچه‌اش را از شهر بیرون می‌برد؛ زیرا دوست ندارد فردا بچه‌اش کر و لال و گول شود (۳۷). علاوه بر آلودگی صوتی که مردم را دچار چنین بحران روحی‌ای می‌کند و به مال و جان و روح و روان آنان آسیب می‌زند، آلودگی آب و هوا نیز از دیگر پیامدهای گفتمان جنگ در این رمان به شمار می‌رود:

دو انفجار پی‌درپی شهر را می‌لرزاند. شایع می‌شود که فلکه پل سفید را زده‌اند. مردم هجوم می‌برند به طرف بامها؛ دستها را سایبان چشم می‌کنند و به کوه بزرگ خاکی که از انفجار فلکه تو آسمان پیدا شده است، نگاه می‌کنند. کوه خاک با دود

_____ تحلیل گفتمان زیست محیطی جنگ در رمان زمین سوخته براساس مفهوم قدرت در اندیشه فوکو و شعله درهم می شود و بتدریج همچون کلافی سرگردان از هم باز می شود (همان: ۳۲).

آلودگی هوا، آلودگی تصویری و آلودگی صوتی سه وجه آشکار این مثالها است. البته اگر یکی از علل آلودگی را در این رمان جستجو کنیم در انفجار لوله های نفت و گاز، انفجار مهمات، زدن آب و برق شهر، انفجار پالایشگاه و کارخانه ها و ... نمودار است:

«-آبادان جهنم شده!

-تموم مخزننا سوخته!

...

فرودگاه آبادان را زده اند. خسروآباد را زده اند. پالایشگاه یکپارچه دود و آتش است» (همان: ۱۰۶).

در نمونه زیر، آلودگی هوا با بارانی از ریزه های سرب و خاک توصیف می شود که می تواند تأثیرات ویران کننده ای هم بر انسانها و هم بر محیط زیست داشته باشد: «انفجار هر لحظه پرتوانتر می شود. ناگهان بارانی از ریزه های سرب و خاک آسمان را می پوشاند. خاک و سرب از پنجره تو می زند و بوی باروت حجم زیرزمینی را پر می کند...» (همان: ۸۵ و ۸۶).

در نمونه زیر، چنانکه ملاحظه می شود، نابودی عناصر زیستی و انسانی در انفجارها چنان بر ذهن نویسنده تأثیر داشته که با ذکر دقیق جزئیات باعث شده است که خواننده نیز چنین صحنه ای را آشکارا ببیند:

نخل پایه بلند کنار شیر فشاری از کمر شکسته است؛ اما نیمه شکسته از تنه درخت جدا نشده است. نخل شکسته و قهوه خانه درهم ریخته، پشت هرم آتش و دود نازکی که از آتش برمی خیزد، انگار که می لرزند. نخلهای وسط میدان، سمت راست آتش از بن کنده شده اند و رو زمین افتاده اند. نیمه ای از یک آمبولانس از نبش خانه امیر سلیمان پیداست. چندتایی جابه جا تو میدان ایستاده اند. کسانی دهانه خیابان را می برند، عجلوانه می روند و بازمی گردند... (همان: ۳۲۱).

در این مورد ما نابودی محیط زیست طبیعی، مصنوعی و انسانی را یکجا در ویرانی قهوه خانه که محیطی مصنوعی، و از بن کنده شدن نخلها که محیط طبیعی و از بین رفتن انسانها است، کاملاً می بینیم. در کل رمان زمین سوخته، سلطه انسان را بر محیط

طبیعی، مصنوعی و حتی خود انسانها با توسعه ابزارآلات جنگی به تصویر می‌کشد. در خوانش رمان زمین سوخته گزاره‌های گوناگونی می‌بینیم که در سامانه‌های معنایی جدید مشروعیت‌بخشی به کنش‌هایی چون دوری از جنگ را تداعی می‌کند که پیامدهای وخیمی برای انسان و محیط زیستش را دارد. گفتمان جنگ باعث خلق رمان زمین سوخته شده است؛ گفتمان جنگی که در این رمان باعث در هم آمیختن بوی نفرت، خون، مرگ و زندگی می‌شود (۲۵۳) و جانوری خونخواره توصیف می‌شود که خانه‌ها را خراب و زندگی را تباه می‌کند:

«ئی جنگ... جنگ لعنتی!... مته یه جانور خونخواره داره جوانها را می‌خوره!

—خانه‌ها را خراب می‌کنه!

—زندگی را تباه می‌کنه!» (همان: ۱۹۹)

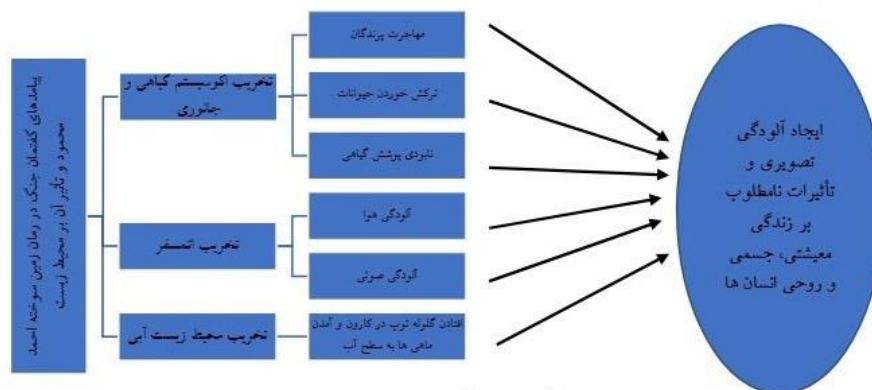
تقابل دو گفتمان توسعه ارضی در سیاست خارجی عراق و اسلامگرایی ارزش‌محور در دولت ایران، که هر کدام صورت‌بندی‌ای از دانایی است به تأثیرپذیری از دوره‌ای خاص و در مکانی خاص از طریق ساختارها، قواعد و رسوم خاص خود و علاوه بر آن تعاملات قدرت، ایستمولوژی یا معرفت‌شناسی خاص خود را نیز ایجاد می‌کند. ایستمولوژی‌ای که مقاومت‌هایی را شکل می‌دهد و افراد و محیط را محملی برای اعمال قدرت قرار می‌دهد؛ اعمال قدرتی که ما نمود آن را «از راه خشونت و تجاوز و از طریق تصرف بسیار شکننده قلمروی دیگر می‌بینیم که پیوسته مورد چالش قرار می‌گیرد و پیوسته نیاز دارد که از خود در برابر مخالفتها به دفاع برخیزد» (میلز، ۱۳۹۷: ۵۶). در این رمان با ورود ایستمه توسعه ارضی به حوزه جغرافیایی‌ای که با صورت‌بندی‌ای از دانایی اسلامگرایی ارزش‌محور شکل گرفته، تناقضات و ناهنجاریهایی به وجود می‌آید که ریشه این تناقضات را می‌توان در عقلانیت حاکم بر این دو گفتمان دانست. در واقع چنین عقلانیتی است که کنش‌های آنان را شکل می‌دهد و باعث ایجاد مقاومت در مردم ایران و تا پای جان جنگیدن برای حفظ ناموس و سرزمین و تجاوز ملت عراق به ایران برای توسعه ارضی می‌شود. در واقع ناهمخوانی لایه‌های این دو گفتمان است که باعث ایجاد نزاع گفتمانی می‌شود و پیامدهای نامطلوبی را برای محیط زیست طبیعی، مصنوعی و انسانی رقم می‌زند. چنین نزاع گفتمانی‌ای باعث می‌شود انسان و طبیعت سیر تکاملی‌ای را طی نکند؛ ازین‌رو از پیشرفت در دیگر ابعاد زندگی نیز باز می‌ماند.

_____ تحلیل گفتمان زیست‌محیطی جنگ در رمان زمین سوخته براساس مفهوم قدرت در اندیشه فوکو
 احمد محمود با نوشتن این رمان در جایگاه سوژه‌ای قرار می‌گیرد که به گفتمان توسعه
 ارضی می‌تازد و مواردی نیز برای تضعیف گفتمان رقیب به کار می‌برد که پیش از این
 به آن اشاره شد. مواردی که از رمان زمین سوخته ذکر شد، نشان می‌دهد که احمد
 محمود در این رمان از طریق «طرد و نفی» در معرفی گفتمان رقیب سعی می‌کند.
 مهمترین ویژگی گفتمان رقیب، که احمد محمود در این رمان به آن پرداخته، پیامدهای
 ویران کننده گفتمان جنگ برای سه محیط طبیعی، انسانی و مصنوعی است. گفتمان
 جنگ مانند هر گفتمان دیگری نیازمند مشروعیت بخشیدن به نظام ارزشی خود است؛
 اما از آنجا که نمی‌تواند برای تثبیت ارزشها و مشروعیت بخشیدن به اصول خویش،
 خود را با گفتمانهای مشروع و مسلط پیوند دهد در دیدگاه فوکو در جایگاه طرد و به
 حاشیه رانده شدن قرار می‌گیرد:

این گفتمانی است که در آن حقیقت منحصرأً سلاحی است که برای کسب پیروزی
 چریکی انحصاری به کار می‌رود. این گفتمانی بدبینانه و انتقادی و در عین حال
 عمیقاً اسطوره‌ای است. گفتمان ناخشنودی است... و در عین حال گفتمان دیوانه-
 وارترین امیدهاست. مسلماً برای فیلسوفان و حقوقدانان این گفتمانی بیرونی و
 خارجی است. این حتی گفتمان رقیبان آنان هم نیست؛ چرا که با آن گفتگو ندارند.
 این گفتمانی است که لاجرم سلب صلاحیت می‌شود و می‌تواند و باید در حاشیه‌ها
 نگه داشته شود (فوکو، ۱۳۹۰: ۱۰۲).

در واقع گفتمان جنگ در این رمان، که گفتمانی ویرانگر نیز هست، به عنوان «هستی
 ساختار یافته در نقطه‌ای خاص از تاریخ»، «حقیقت- دانشی» خاص خود را نیز تولید
 کرده است. همان‌طور که فوکو نیز می‌گوید: «قدرت تولید می‌کند. قدرت واقعیت را
 تولید می‌کند. قدرت قلمروهای ابژه‌ها و آیین‌های حقیقت را تولید می‌کند» (فوکو، ۱۳۷۸: ۲۴۲).
 گفتمان جنگ در این رمان «روابط غیرطبیعی قدرت، سلطه و استثمار را بازتولید
 می‌کند.» (Van dijk، ۲۰۱۱: ۲۸-۲۹) و از آنجا که گفتمانی مخرب است و باعث ایجاد
 خسارات زیادی برای انسان و محیط پیرامونش می‌شود، باید با آن مخالفت کرد؛ زیرا
 «راه مقابله با گفتمانهای ویران‌کننده، مقاومت است. مقاومت شامل افزایش آگاهی نسبت
 به این است که ایدئولوژی نهان در پس این گفتمانها تنها داستانی است که تأثیرات
 زیانباری دارد» (استیپی، ۱۳۹۵: ۵۰). بنابراین فلسفه زیست‌محیطی رمان زمین سوخته
 تلاشی است برای نشان دادن آثار ویران‌کننده جنگ بر انسان و محیط پیرامونش که

می‌تواند در دادن آگاهی به انسانها سهم بسزایی داشته باشد.

نمودار پیامدهای گفتمان جنگ در رمان زمین سوخته و تأثیر آن بر محیط زیست

گفتمان، روشی است که به صورتبندی عناصری منجر می‌شود که از پیش موجود نیست؛ مثلاً اگر در این رمان گفتمان جنگ را در نظر بگیریم، متوجه می‌شویم که ابژه‌هایی که در نمودار ذکر شده‌است، عناصری از پیش موجود نیست که گفتمان می‌کوشد درباره آنها سخن بگوید؛ بلکه ابژه‌هایی گفتمانی است که با شروع جنگ به وجود آمده‌است؛ از این‌روست که ما گزاره‌های گفتمانی را در این اثر، گزاره‌هایی واقعی می‌یابیم که بر روشهای زندگی اجتماعی و زیستی انسانها و حتی طبیعت اطرافشان تأثیر می‌گذارد. حال اگر بخواهیم این گزاره‌ها را در ارتباط با محیط زیست بررسی کنیم، پیامدهای زیانباری را می‌بینیم که از زندگی گیاهی و جانوری گرفته تا محیط زیست آبی و اتمسفر را در بر می‌گیرد که علاوه بر القای نوعی آلودگی تصویری، بر معیشت افراد و جسم و روح و روان آنها تأثیرات نامطلوبی بر جای گذاشته است. احمد محمود با بیان این جملات علاوه بر اینکه به طرد گفتمان جنگ می‌پردازد در جهت مشروعیت‌بخشی به گفتمانی نیز هست که گزاره‌های آن را دوری از جنگ و خونریزی و جلوگیری از تخریب محیط زیست طبیعی، انسانی و مصنوعی شکل می‌دهد. با بررسی پیامدهای جنگ می‌توان قوانینی وضع کرد که علاوه بر نشان دادن آثار ویران‌کننده جنگ با ایجاد آگاهی در افراد از بروز چنین گفتمان مخرب‌ی جلوگیری کرد که در عصر حاضر بر دولتهای زیادی سایه افکنده است؛ زیرا «قانون از طبیعت متولد نمی‌شود و در کنار چشمه‌ای که نخستین چوپانان به آن رفت‌وآمد می‌کردند، متولد نشده است. قانون

_____ تحلیل گفتمان زیست محیطی جنگ در رمان زمین سوخته براساس مفهوم قدرت در اندیشه فوکو از نبردها، پیروزیها، قتل عامها و فتوحات واقعی ای متوگلد می شود که می توان تاریخ آنها را مشخص کرد و قهرمانان هراسناک خود را دارد. قانون در شهرهای غرق در آتش و در میدانهای تاراج شده متوگلد شد. قانون به همراه معصومان نامداری متوگلد شد که در طلیمه روز در گذشتند» (فوکو، ۱۳۹۰: ۹۳)؛ از این رو گفتمان جنگ در این رمان، همان طور که هابز مطرح می کند، «هم مبنای مناسبات قدرت است و هم قاعده تبیین آن» (همان: ۱۳۹).

۴. نتیجه گیری

رمان زمین سوخته احمد محمود، تولیدی به تأثیرپذیری از گفتمان جنگ است که اپیستمه ای خاص را به نمایش می گذارد؛ اپیستمه ای که فضا و بستر تخصیص و تقابل گفتمان ژئوپلیتیک را در سیاست خارجی عراق علیه گفتمان اسلامگرایی در سیاست خارجی ایران بازنمایی می کند. این گفتمان ژئوپلیتیک، که حقیقت- دانش خاص خود را تولید می کند به مثابه نوعی دانش، که جغرافیای سیاسی همراه با قدرت را تداعی می کند، بدون توجه به مفهوم قدرت امکانپذیر نیست؛ قدرتی که در اندیشه فوکو در ذات خود رابطه نیروست. این رابطه نیرو را می توان در تقابل دو سازه ژئوپلیتیک (توسعه ارضی) در سیاست خارجی عراق و اسلامگرایی ارزش محور در سیاست خارجی ایران ملاحظه کرد. این دو سازه در ساحت اپیستمولوژی (معرفت شناسی) گزاره هایی را شکل می دهد و تجاوز عراق را به خاک ایران بازنمایی می کند که نوعی منازعه ژئوپلیتیکی بر اساس شاکله جنگ- سرکوب بود و ظهور اقتصاد سیاسی ای را در جنگ عراق با ایران بر سر نفت نشان می دهد که در آن مفهوم طبیعت، دگرگون، و قوانین طبیعت نادیده گرفته شده و اعمال قدرت ناشی از گفتمان ژئوپلیتیک (توسعه ارضی) رخدادها و شکل های جدیدی از رفتار را شکل داده است که نه تنها در آلودگی زیست محیطی و کنش های انسانی، بلکه در کنش های نمودار است که نویسنده به طبیعت نیز نسبت می دهد که خود نشان از همه جا آمدن قدرت و اینکه قدرت همه جا هست و شکل های متکثر روابط قدرت در اندیشه فوکو دارد و نه تنها انسانها بلکه طبیعتی را نشان می دهد که محملی برای اجرای قدرت ناشی از گفتمان ژئوپلیتیک بوده است و اثبات می کند که وقتی علم و قدرت در گردونه نهادی افتاد نه تنها انسانها بلکه محیط زیست نیز به شیء تبدیل می شود؛ شیء شدگی ای که در این رمان در مهاجرت پرنندگان از

فهرست منابع

- استیبی، آرن؛ (۱۳۹۵) *زبان‌شناسی زیست محیطی: زبان، محیط زیست داستانهایی که با آنها زندگی می‌کنیم*؛ ترجمه گروه مترجمان زیر نظر فردوس آفاگل‌زاده، تهران: نشر نویسه پارسی.
- آنسار، پی‌یر؛ (۱۳۹۴) *ایدئولوژیها، کشمکش‌ها و قدرت*؛ ترجمه مجید شریف، تهران: قصیده‌سرا، چ دوم.
- پارساپور، زهرا؛ (۱۳۹۵) *ادبیات سبز/ مجموعه مقالات در نقد بومگرایانه ادبیات فارسی*؛ تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- پارساپور، زهرا؛ (۱۳۹۲) *درباره نقد بومگرا/ گردآوری، مقدمه و ویرایش*؛ مترجمان: عبدالله نوروزی، حسین فتحعلی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- پاینده، حسین؛ (۱۳۹۰) *داستان کوتاه در ایران (داستانهای پسامدرن)*، ج سوم، تهران: نیلوفر.
- پرستش، شهرام؛ جان نثاری، عباس؛ (۱۳۹۰) روایت جنگ ایران و عراق در رمان؛ *فصلنامه تحقیقات فرهنگی*، (۴)، ش ۲، تابستان، ص ۵۶-۲۱.

شهر، ترکش خوردن حیوانات، نابودی پوشش گیاهی، تخریب اتمسفر در اثر آلودگی هوا، تخریب محیط زیست آبی با زدن کارون و مردن ماهی‌ها و آلودگی صوتی و تصویری دیده می‌شود. در خوانش رمان زمین سوخته گزاره‌های گوناگونی را می‌بینیم که در سامانه‌های معنایی جدید، مشروعیت بخشی به کنش‌هایی چون دوری از جنگ را تداعی می‌کند که پیامدهای وخیمی برای انسان و محیط زیستش را دارد. احمد محمود در این رمان از طریق «طرد و نفی» در معرفی گفتمان رقیب سعی می‌کند؛ گفتمانی که پیامدهای ویران کننده‌ای برای سه محیط طبیعی، انسانی و مصنوعی در پی دارد؛ از این‌روست که چنین گفتمانی در اندیشه فوکو لاجرم سلب صلاحیت، و در حاشیه‌ها نگه داشته می‌شود. فلسفه زیست محیطی رمان زمین سوخته تلاشی است برای نشان دادن آثار ویران کننده جنگ بر انسان و محیط پیرامونش که می‌تواند در دادن آگاهی به انسانها سهم بسزایی داشته باشد؛ از این‌رو با بررسی پیامدهای جنگ می‌توان قوانینی وضع کرد که علاوه بر نشان دادن آثار مخرب جنگ با ایجاد آگاهی در افراد از بروز چنین گفتمان ویران کننده‌ای جلوگیری کرد که در عصر حاضر بر دولتهای زیادی سایه افکنده است؛ یعنی این گفتمان علاوه بر اینکه مبنای مناسبات قدرت است، باید قاعده‌ای نیز برای تبیین آن باشد.

_____ تحلیل گفتمان زیست محیطی جنگ در رمان زمین سوخته براساس مفهوم قدرت در اندیشه فوکو
 تولان، مایکل؛ (۱۳۹۸) *روایت شناسی: درآمدی زبانشناسی- انتقادی*؛ ترجمه فاطمه علوی و فاطمه
 نعمتی، چ سوم، تهران: سمت.

حافظ نیا، محمدرضا؛ (۱۳۸۵) *اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک*؛ مشهد: آستان قدس رضوی.

دریفوس، هیوبرت ال؛ رابینو، پل؛ (۱۳۷۹) *میشل فوکو: فراسوی ساختارگرایی و هرمنوتیک*؛ تهران:
 نی، چ دوم.

ژیژک، اسلاوی؛ (۱۳۸۵) *به برهوت حقیقت خوش آمدید*؛ ترجمه فتح محمدی، زنجان: هزاره
 سوم.

شهریاری، حیدر؛ (۱۳۹۳) جنگ ایران و عراق از منظر تحلیل گفتمان؛ *دوفصلنامه علمی- پژوهشی
 پژوهش سیاست نظری*، ش پانزدهم، بهار و تابستان، ص ۱۹۳-۲۲۲.

شیخ نوری، محمدمیر؛ (۱۳۷۹) نقش نفت در جنگ عراق علیه ایران؛ *نشریه دانشکده ادبیات و علوم
 انسانی تبریز*، ش ۱۷۶-۱۷۵، (۴۳)، ص ۱۶۲-۱۳۷.

عضدانلو، حمید؛ (۱۴۰۰) *از استعمار تا گفتمان استعمار (دریچه‌ای به ادبیات و نظریه‌های
 پسااستعماری*؛ تهران: نی، ۱۴۰۰.

فقیه حبیبی، علی؛ (۱۳۹۳) راهبردهای احراز مسئولیت بین‌المللی دولت فعلی عراق در تأدیه
 خسارات زیست محیطی جنگ تحمیلی به ایران از طریق اجرای کامل قطعنامه ۵۹۸ شورای
 امنیت، *پژوهش‌های مدیریت راهبردی*، (۲۱)، ش ۵۷، بهار و تابستان، ۱۴۳-۱۱۷.

فوکو، میشل؛ (۱۳۹۰) *باید از جامعه دفاع کرد (درس گفتارهای کلژ دوفرانس ۱۹۷۶-۱۹۷۵)*؛
 ترجمه رضا نجف‌زاده، تهران: رخ داد نو.

_____؛ (۱۳۷۸) *مراقبت و تنبیه (تولد زندان)*؛ ترجمه نیکو سرخوش و افشین جهان‌دیده،
 تهران: نی.

_____؛ (۱۳۸۷ الف) *دانش و قدرت*، ترجمه محمد ضیمران، چ چهارم، تهران: هرمس.

_____؛ (۱۳۸۷ ب) *نیچه، تبارشناسی، تاریخ، در متنهای برگزیده از مدرنیسم تا
 پست مدرنیسم*؛ ترجمه نیکو سرخوش و افشین جهان‌دیده، تهران: نی.

_____؛ (۱۳۹۰) *اراده به دانستن*؛ ترجمه نیکو سرخوش و افشین جهان‌دیده، تهران: نی، چ
 ششم.

_____؛ (۱۳۹۱) *تولد زیست سیاست (درس گفتارهای کلژ دوفرانس ۱۹۷۹-۱۹۷۸)*؛ تهران:
 نی، چ دوم.

کرمخانی، حسام؛ (۱۳۷۵) *آلودگی صوتی و ارتعاشات؛ فصلنامه محیط زیست*، ج هشتم، ش
 چهارم، تهران: سازمان حفاظت محیط زیست.

- لاج، دیوید؛ وات، ایان؛ ریچز، دیوید...؛ (۱۳۷۴) *نظریه رمان*، ترجمه حسین پاینده، تهران: نظر.
- محمدی اصل، عباس؛ (۱۳۹۱) *جامعه‌شناسی میشل فوکو*؛ تهران: گل آذین، ۱۳۹۱.
- محمود، احمد؛ (۱۴۰۰) *زمین سوخته*؛ تهران: معین، چ سوم.
- میلز، سارا؛ (۱۳۹۷) *میشل فوکو*؛ ترجمه مرتضی نوری، تهران: مرکز، چ چهارم.
- نصر، سیدحسین؛ (۱۳۹۲) *انسان و طبیعت (بحران معنوی انسان متجدد)*؛ ترجمه عبدالرحیم گواهی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چ پنجم.
- وینسنت، اندرو؛ (۱۳۷۸) *ایدئولوژیهای مدرن سیاسی*؛ ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، تهران: ققنوس.
- یونسی، ابراهیم؛ (۱۳۵۵) *هنر داستان‌نویسی*؛ تهران: امیرکبیر، چ سوم.
- Halliday, Michael and Matthiessen, Christian, (2004) *Introduction to Functional Grammar*, 3rd Edition. Hodder Arnold Pub.
- Holmer, C. I. (1983) *Handbook of Environmental Engineering: Volume 1: Air and Noise Pollution Control* edited by LK Wang and Norman E. Pereira.
- Foucault, M (1988), *critical theory/ intellectual theory*, interview with Gerard Raulet, in Kritzman (ed), Michel Foucault. pp. 20-47.
- Fisher, Andy, (2002) *Radical ecopsychology (Psychology in the Service of Life)*, State University of New York Press.
- Locke, Terry, *Critical Discourse Analysis*, London: continuum, 2004
- Maynard, Senko K, (2002) *Linguistic Emotivity: Centrality of Place, the Topic-Comment Dynamic, and an Ideology of Pathos in Japanese Discourse*, Publisher: John Benjamins.
- Shapiro, Judith. (1999) *Mao's war against nature: Politics and the environment in revolutionary China*. American University.
- Tomashow, Mitchell, (2002) *Bringing the Biosphere Home Learning to Perceive Global Environmental Change*, Cambridge, MIT Press.
- Van dijk, Teun a, (2008) *Discourse Studies*, London: SAGE Publications Ltd.
- Wilcnmentox Jr, William A. (2007) *The modern military and the environment: The laws of peace and war*. Gover Institutes.